

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: Δημόσιο Δίκαιο – Δημόσιες Πολιτικές

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Δίκαιο Κοινωνικής Προστασίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2020-2021

Τα μέτρα covid από τη σκοπιά της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του Χριστόδουλου Ι. Κωνσταντινίδη

A.M.: 7340011320013

Επιβλέποντες:

- α) Καθηγητής Γ. Δελλής
- β) Αναπληρωτής Καθ. Β. Κονδύλης
- γ) Επίκουρος Καθ. Α. Τσουρουφλής

Αθήνα, Νοέμβριος 2021

Copyright © Χριστόδουλος Ι. Κωνσταντινίδης Ημερομηνία Κατάθεσης: 11.02.2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χριστόδουλος Ι. Κωνσταντινίδης

**Τα μέτρα covid από τη σκοπιά της οικονομικής
ανάλυσης του δικαίου**

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα μελέτη, η οποία εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα *Δίκαιο Κοινωνικής Προστασίας* της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, επιχειρείται η ανάλυση της πανδημίας του Covid 19 και των μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της στην Ελλάδα, με την μεθοδολογία και τα εργαλεία της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου. Εξετάζεται στο κατά πόσον τα μέτρα αυτά ανταποκρίνονται όχι μόνον στο αίτημα της νομιμότητας, της συμμόρφωσης τους με την έννομη τάξη, αλλά και στο αίτημα της σκοπιμότητας και εντέλει της αποτελεσματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό περιγράφονται και αναλύονται τόσο οι ατομικές συμπεριφορές όσο και οι συλλογικές δράσεις που εμφανίστηκαν στην πανδημία και αποτιμώνται οι δημόσιες αποφάσεις με γνώμονα το γενικό συμφέρον, ή, με οικονομικούς όρους, την κοινωνική ευημερία.

Χριστόδουλος Ι. Κωνσταντινίδης
Νοέμβριος, 2021

ABSTRACT

This paper, prepared as a thesis in the Postgraduate Program *Social Protection Law* of the Law School of the University of Athens, deals with the analysis of the Covid 19 pandemic and the measures taken in Greece, with the methodology and tools of Economic Analysis of Law. It examines whether these measures meet not only the demand for legality, their compliance with the rule of law, but also the demand for feasibility and effectiveness. In this context, both individual behaviors and collective actions that occurred in the pandemic are described and analyzed, and public decisions are evaluated in terms of public interest or, in economic terms, social well-being.

Christodoulos J. Konstantinidis
November 2021

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	9
1. Η πανδημία	9
1.1. Πανδημίες στην ανθρώπινη Ιστορία	9
1.2. Η πανδημία του Covid 19.....	10
2. Αντίδραση Και Προστασία: Μέτρα Αντιμετώπισης της Covid 19	12
3. Οικονομική ανάλυση του Δικαίου: Μια άλλη ματιά στο Δίκαιο	15
4. Η σημασία του κρατικού παρεμβατισμού για μείωση του κόστους συναλλαγής αναφορικά με τις βέλτιστες ατομικές επιλογές	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	19
5. Το πρόβλημα της πανδημίας από τη σκοπιά της ΟΑΔ.....	19
Από την ατομική ευθύνη στη συλλογική δράση	19
5.1. Η πανδημία ante portas.....	20
5.2. Προβλήματα πληροφόρησης – Γνωσιακές ασυμμετρίες	22
5.3. Προβλήματα ορθολογικότητας	23
5.4. Προβλήματα συλλογικής δράσης	26
5.5. Φαινόμενο του λαθρεπιβάτη – Αρνητικές και θετικές εξωτερικότητες.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	30
6. Σύνταγμα και πανδημία	30
6.1. Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος.....	31
6.2. Σύνταγμα και δικαιώματα.....	33
6.3. Ειδικότερα: Το χρέος κοινωνικής αλληλεγγύης (25 §4 Σ)	34
7. Το Δίκαιο σε στιγμές κρίσης: Εργαλεία ταχείας λήψης δημοσίων αποφάσεων.....	35
7.1. Αποτελεσματικά διαδικαστικά εργαλεία: οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου	38
7.2. Το περιεχόμενο και η ωρίμανση των μέτρων με τα διδάγματα της ΟΑΔ - Cost Benefit Analysis.....	41
8. Η επιστημονική συμβολή στην λήψη δημοσίων αποφάσεων	43
8.1. Οι τεχνοκρατικές αποφάσεις υπό το πρίσμα της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου	44
8.2. Σύζευξη πολιτικής και τεχνοκρατίας.....	46
9. Ο ελευθεριακός πατερναλισμός και τα νέα εργαλεία δημόσιας ρύθμισης	48
9.1. Άτυπες ρυθμίσεις: Soft Law	49
9.2. Παρωθήσεις προς την «σωστή» συμπεριφορά: Νυγμοί	50
9.3. Και μια πρόταση.....	54

10. Ευρωπαϊκή ένωση: Συνεργατικά παίγνια	56
Συμπερασματικά.....	60
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	63

«Η καταστροφή είναι ευκαιρία για αρετή (*Calamitas virtutis occasio ist*).»

Σενέκας, De Providentia IV.6

Μια μέρα το παρελθόν θα μας αιφνιδιάσει με την δύναμη τής επικαιρότητας του

Οδυσσέας Ελύτης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«...Οι φοιτητές στο μέλλον θα διδάσκονται τις άμεσες συνέπειες που είχε η πανδημία και τα ερωτήματα που έθεσε με έντονο τρόπο, όπως οι φοιτητές του σήμερα διδάσκονται για τη δολοφονία του Αρχιδούκα το 1914, την κατάρρευση της χρηματιστηριακής αγοράς το 1929 ή τη συνάντηση του Μονάχου. Τα γεγονότα αυτά ήταν σημαντικά αλλά η τελική ιστορική σημασία τους έγκειται στο ότι ακολούθησε.»¹

Τα λόγια αυτά, του καθηγητή οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Harvard και υπουργού Οικονομικών των ΗΠΑ επί προεδρίας Κλίντον Lawrence Summers, μας θέτουν απέναντι στο πρόβλημα: Την κατανόηση των επιπτώσεων της πανδημίας στις μετανεωτερικές κοινωνίες. Υπενθυμίζουν όμως και μια απλή αλήθεια: Είναι παράτολμο να επιχειρεί κάποιος την ανάλυση ενός φαινομένου ενώ ακόμη βρίσκεται σε εξέλιξη. Η επίδρασή του στην ιστορία αποκαλύπτεται συνήθως αργότερα και μόνο η χρονική απόσταση από τα γεγονότα μπορεί να φωτίσει καθαρά συνέπειες και επιπτώσεις. Η συνέχιση μέχρι και σήμερα μιας πανδημίας, και μάλιστα παγκόσμιας όπως αυτή της Covid 19, ίσως δεν επιτρέπει τη νηφάλια αποτίμηση που θα παρείχε η αποστασιοποίηση και την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για ένα τόσο σύνθετο, ποικίλο και δυναμικό φαινόμενο. Μια τέτοια ανάλυση κινδυνεύει να καταλήξει σε εύκολες γενικεύσεις, να γίνει αφοριστική και δογματική ή χειρότερα επιστημονικά άστοχη, να ξεφύγει δηλαδή από την ουσία της έρευνας παρασυρμένη από συναισθηματικές φορτίσεις και να διολισθήσει στον υποκειμενισμό. Ωστόσο, αν και δεν είναι η πρώτη φορά που μια τέτοια καταστροφή πλήττει την ανθρωπότητα, είναι όμως η πρώτη φορά που κάτι τέτοιο συμβαίνει στην εποχή των σύγχρονων μέσω μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας. Κάθε πολίτης, a fortiori ο ερευνητής, ζει την δραματικότητα των γεγονότων σε ενεστώτα χρόνο, όντας ταυτόχρονα θεατής και συμμετοχος. Παράλληλα διαθέτει έναν τεράστιο όγκο πληροφόρησης, που είναι αμφίβολο κατά πόσο μπορεί να τον διαχειριστεί. Ο πληροφοριακός κορεσμός ίσως να αποτελεί αιτία της αποκέντρωσης της προσοχής που δεν μας επιτρέπει να εστιάσουμε στα κύρια και τα σημαντικά.

¹ Summers, L., Covid-19 looks like a hinge in history Financial Times (14.5.2020) <https://www.ft.com/content/>

Τα παραπάνω δεν αποτελούν προσπάθεια αποποίησης ευθύνης αλλά συναίσθηση της σοβαρότητας με την οποία οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε από κάθε άποψη, πολιτική, οικονομική, κοινωνική ένα τέτοιας εμβέλειας γεγονός. Η πανδημία που βιώνουμε έθεσε διλήμματα πανανθρώπινα, μας υποχρέωσε να στραφούμε στα βασικά, τα αυτονόητα και να συνειδητοποιήσουμε την αξία του σημαντικού αγαθού της υγείας που τέθηκε σε πανανθρώπινη δοκιμασία από έναν αόρατο εχθρό. Ευάλωτοι, μπροστά σε μία ασύμμετρη απειλή που θέτει σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη μας, αναθεωρούμε στάσεις και συμπεριφορές και εξ-αναγκαζόμαστε να κατανοήσουμε ότι το «εγώ» εξαρτάται σχεδόν αναγκαστικά από το «εμείς». Παράλληλα αναζωπυρώνονται συζητήσεις για την κοινωνική συνύπαρξη και τους κανόνες της, για τα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες, τον περιορισμό τους χάριν υπερατομικών (δημοσίων) αγαθών, για την ιδιωτική αυτονομία και τον κρατικό πατερναλισμό για τον ρόλο του κράτους δικαίου, του κράτους πρόληψης και τα όρια της εξουσιαστικής διοίκησης.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η ανάλυση της πανδημίας και των μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της, με την μεθοδολογία και τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Το κύριο πλεονέκτημα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι μεταξύ άλλων, η προσέγγιση της πραγματικότητας στις κανονικές της διαστάσεις, χωρίς προκαταλήψεις και αγκυλώσεις και η στάθμιση των μέτρων με το κριτήριο της αποτελεσματικότητας, δηλαδή εντέλει της ορθότητας τους. Η λήψη αποφάσεων δημόσιας πολιτικής, ιδιαίτερα των τεκμηριωμένων με εμπειρικά δεδομένα, (*evidence based policy making*), οφείλει να ικανοποιεί και δεοντολογικούς και πρακτικούς στόχους: Με άλλα λόγια να είναι και νόμιμη και αποτελεσματική.

Η επιτυχία του εγχειρήματος θα αποδειχτεί αν καταφέρει να φωτίσει την πλευρά των μέτρων όχι μόνον εξ επόψεως νομιμότητας -συμμόρφωσής τους δηλαδή προς τις γενικές αρχές και αξίες του πολιτεύματος όπως αυτές περιγράφονται στο Σύνταγμα- αλλά και από την καθαρά πρακτική θεώρηση της αποτελεσματικότητας, βάσει των εργαλείων που παρέχει η οικονομική θεωρία και ανάλυση. Γιατί αν η αποτελεσματικότητα αποτελεί ένα κρίσιμο μέτρο για την στάθμιση πολιτικών, η σημασία της γίνεται παραπάνω από κεφαλαιώδης όταν το διακύβευμα αφορά αγαθά όπως η ζωή, η υγεία κι ακόμη η διατήρηση της λειτουργίας της οικονομίας, που πολλές φορές, (αν όχι πάντοτε), αποτελεί το «ζωικό πνεύμα»² για τα πρώτα.

² Ορθότερα ζωοποιο πνεύμα. Ο όρος «ζωικά πνεύματα» τον οποίο έκανε διάσημο ο Keynes προέρχεται από την αρχαιότητα και τα έργα του ιατρού Γαληνού: *spiritus animalis*. Akerlof, George & Shiller, Robert J.: Ζωικά Πνεύματα, 2009 σ.46

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.Η πανδημία

1.1. Πανδημίες στην ανθρώπινη Ιστορία

Προφανώς δεν είναι η πρώτη φορά που οι υγειονομικές καταστροφές αλλάζουν τον ρου της ιστορίας. Οι πανδημίες³ είναι ένα περιοδικό φυσικό φαινόμενο,⁴ που διαπερνά την ανθρώπινη ιστορία,⁵ ανατρέποντας συχνά όλες τις συντεταγμένες των οργανωμένων κοινωνιών. Οι υγειονομικές κρίσεις επαναλαμβάνονται σε μια κυκλική πορεία της Ιστορίας. Ο περίφημος «λοιμός», που ερήμωσε την Αθήνα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, σήμανε ουσιαστικά το τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, ενώ ο «λοιμός του Αντωνίνου» στην Ρώμη το 165 μ.Χ. οδήγησε στο τέλος της εποχής της Pax Romana. Η πανούκλα, που αφάνισε σχεδόν τα δύο τρίτα του πληθυσμού της Ευρώπης τον 14ο αιώνα, σήμανε το τέλος της φεουδαρχίας και επέφερε σαρωτικές γεωπολιτικές αλλαγές. Γράφοντας για τον «Μαύρο Θάνατο», ο Γάλλος ιστορικός *Michel Vovelle* επισημαίνει ότι τα επακόλουθα του «*χτυπούσαν τους ανθρώπους και γεννούσαν μια ευαισθησία για έναν ολόκληρο αιώνα*»⁶. Οι αυτοκρατορίες των Ίνκας και των Αζτέκων στην Αμερική κατέρρευσαν το 16ο αιώνα, όταν σχεδόν το 90/100 των γηγενών κατοίκων έπεσαν θύματα λοιμώξεων, όπως η ιλαρά και η ευλογιά, που έφεραν μαζί τους οι Ευρωπαίοι κατακτητές.

Πριν από εκατό χρόνια η ισπανική γρίπη σάρωσε την υφήλιο, προσβάλλοντας το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού και προκαλώντας από 50 έως 100 εκατομμύρια θανάτους, κυρίως νέων ανθρώπων, δηλαδή είχε περισσότερα θύματα από ότι ο πρώτος

³ Σύμφωνα με το Εθνικό Ινστιτούτο Αλλεργίας και Λοιμωδών Νοσημάτων των Εθνικών Ινστιτούτων Υγείας (NIH) των ΗΠΑ προκειμένου η εξάπλωση ενός μεταδιδόμενου λοιμώδους νοσήματος, (επιδημία), να χαρακτηριστεί ως πανδημία πρέπει να πληροί οκτώ κριτήρια: ευρεία γεωγραφική εξάπλωση, κινητικότητα της νόσου, υψηλούς δείκτες προσβολής και έξαρση, ελάχιστη ανοσία πληθυσμού, καινοφάνεια, μολυσματικότητα, μεταδοτικότητα, σοβαρότητα. Christian W. McMillen: *Πανδημίες* εκδ. Παπαδόπουλος 2020 σ.14

⁴ Τα μικρόβια, (βακτήρια και ιοί), που προκαλούν τις πανδημίες συμβιώνουν στη φύση με έναν *ξενιστή*, δηλαδή ένα ζωικό είδος και δεν προσβάλλουν σε κανονικές συνθήκες τον άνθρωπο γιατί υπάρχει το λεγόμενο *φράγμα των ειδών*. Το πρόβλημα προέκυψε όταν ο άνθρωπος άρχισε να ζει σε στενή επαφή με τα ζώα, να τα καταναλώνει και επιδεινώθηκε τον τελευταίο αιώνα με τις καταστροφικές παρεμβάσεις στη φύση. Τα μικρόβια έχουν πλέον την ευκαιρία να ξεπεράσουν το φράγμα των ειδών, να φύγουν από τον ξενιστή τους και να προσβάλλουν τον άνθρωπο, ο οποίος, μη έχοντας ανοσία απέναντί τους, είναι ευάλωτος. Ένα τέτοιο μικρόβιο που έχει ταυτόχρονα μεγάλη μεταδοτικότητα και θνησιμότητα μπορεί να προκαλέσει το βίαιο και θανατηφόρο φυσικό φαινόμενο που λέγεται πανδημία. Σίψας, Νικόλαος: *εν Ηγεσία, Πολιτική και Κορωνοϊός 2020*, Πρόλογος

⁵ *ibidem*

⁶ Vovelle, Michel, *Ο θάνατος και η Δύση*, Τ. Α' & Β' εκδ. Νεφέλη, 2000 σ.399 επ.

και ο δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος μαζί. Το καλοκαίρι του 1919 ο ιός εξαφανίστηκε το ίδιο απότομα όπως εμφανίστηκε, αλλά η πανδημία δεν χαρακτηρίστηκε βαθιά στο συλλογικό υποσυνείδητο της ανθρωπότητας γιατί συνέπεσε με τον Παγκόσμιο Πόλεμο. Έκτοτε πανδημίες εμφανίστηκαν το 1957, το 1968 και το 2009, αλλά ήταν μικρότερης έκτασης και θνητότητας και εύκολα διαχειρίσιμες, με αποτέλεσμα η ανθρωπότητα να πάψει να θεωρεί τις πανδημίες ως σημαντική απειλή δημόσιας υγείας.

1.2. Η πανδημία του Covid 19

Η επιδημία Covid 19 προκλήθηκε από ένα νέο στέλεχος κορωνοϊού του Sars-CoV-2, που εμφανίστηκε το φθινόπωρο του 2019 στην Κίνα, ο οποίος γρήγορα πέρασε τα σύνορα και εξαπλώθηκε και στην Ελλάδα από τις 26 Φεβρουαρίου 2020⁷. Στις 11 Μαρτίου ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανακοίνωσε ότι η επιδημία χαρακτηρίζεται ως πανδημία, καθώς υπήρχαν 118.00 κρούσματα σε 114 χώρες και είχαν χάσει τη ζωή τους 4.291 άνθρωποι.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας,(*WHO*), μέχρι σήμερα, (15.11.21), έχουν καταγραφεί περισσότερες από 252 εκατομμύρια μολύνσεις και περισσότεροι από 5 εκατομμύρια θάνατοι σε παγκόσμια κλίμακα.⁸ Κατά το ίδιο διάστημα στην Ελλάδα έχουν νοσήσει 838.824 άτομα και ο αριθμός των θυμάτων που έχουν καταλήξει από τη νόσο φτάνει στις 16.838.⁹

Είναι χαρακτηριστική και εξόχως συμβολική η γλώσσα που χρησιμοποιείται για να θέσει χρονικά ορόσημα στο φαινόμενο της πανδημίας: Σαν κατακλυσμιαίο γεγονός μας πλήττει σε «κύματα» και εμείς ανάλογα τα αντιμετωπίζουμε: Στο πρώτο¹⁰, απροετοίμαστοι αιφνιδιαστήκαμε. Η αντίδρασή μας ήταν ενστικτώδης: Αποστασιοποίηση και απομόνωση. Δική μας και των άλλων. Κυρίως όσων νόσησαν. Θελήσαμε να πάρουμε αποστάσεις. Υιοθετήθηκαν μέτρα, (πρωτόγνωρα), για την

⁷ Η πλειοψηφία των κρουσμάτων που σημειώθηκαν τις πρώτες ημέρες σχετιζόταν με ανθρώπους που ταξίδεψαν στην Ιταλία, μια κύρια επιδημική εστία, και με μια ομάδα προσκυνητών που είχαν ταξιδέψει στο Ισραήλ και την Αίγυπτο καθώς και επαφές των ατόμων αυτών. Στις 12 Μαρτίου, το ένατο κρούσμα, ένας 66χρονος άντρας, ήταν το πρώτο που κατέληξε από τη νόσο τα ξημερώματα. Επίσης ανακοινώθηκαν 18 νέα κρούσματα τα οποία 10 χαρακτηρίστηκαν «ορφανά», δηλαδή δεν έγινε δυνατό να ανιχνευθεί ο φορέας από τον οποίο κόλλησαν. *ibidem*

⁸<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> &<https://eody.gov.gr/enimerosi-20211007/>

⁹ <https://covid19.gov.gr/covid19-live-analytics/> 15.11.2021

¹⁰ Φεβρ.2020-Αυγ.2020

θωράκιση της επίθεσης από τον ιό με τα μόνα όπλα που διαθέταμε: Την απομόνωση σε ένα περικλειστο μικρότερο, (οικογενειακό), ή μεγαλύτερο, (κρατικό), οχύρωμα.

Στο δεύτερο¹¹ κύμα συνειδητοποιήσαμε ότι πρέπει να ζήσουμε με το πρόβλημα: προσπαθήσαμε να οργανώσουμε την νέα πραγματικότητα. Η ζωή ανοιγόκλεινε σαν «ακορντεόν», ανάλογα με την επίθεση που δεχόταν. Τα μέτρα επικεντρώθηκαν στην στήριξη της οικονομίας και την ρύθμιση της ζωής μέσα στην πανδημία, με στοχευμένες παρεμβάσεις ώστε να σταθεί ζωντανή η κοινωνία. Η αγωνία ωστόσο για το πόσο θα διαρκέσει «το κακό» και το, αν και το πόσο γρήγορα, η τεχνοεπιστήμη θα καταφέρει να δώσει τέλος στην δοκιμασία κυριάρχησαν, χωρίς να επιτρέπουν την πολυπόθητη επιστροφή στην κανονικότητα.

Το τρίτο κύμα¹² φάνηκε να είναι το τελευταίο. Χάρη στην ταχύτατη, πρωτοφανή στην ιστορία, αντίδραση της επιστήμης αναπτύχθηκε ένα αποτελεσματικό εμβόλιο, που υποσχόμενο να δώσει οριστικό τέλος στην πανδημία επανέφερε την χαμένη αισιοδοξία. Ανθεκτικότερος όμως ο ιός από όσο ελπίζαμε, μεταλλάσσεται διαρκώς και εξακολουθεί να μας δοκιμάζει. Απρόσμενος σύμμαχός του, η γνωστή από την συμπεριφορική ψυχολογία (*cognitive psychology*), περιορισμένη ανθρώπινη ορθολογικότητα (*bounded rationality*) και οι γνωστικές και βουλευτικές αδυναμίες, σφάλματα και στρεβλώσεις (*errors/biases*)¹³, εκδηλώθηκαν με συμπεριφορές που δίχασαν τον κοινωνικό ιστό και δημιούργησαν απογοήτευση σε πολλούς και (δικαιολογημένο) σκεπτικισμό. Ο φόβος και η σύγχυση που επικράτησαν άμβλυαν την μεγάλη επιτυχία της ανθρωπότητας στη μάχη της με τον φοβερό ιό.

Μετά το καλοκαίρι του 2021 βρισκόμαστε σε ένα τέταρτο κύμα, χωρίς να ξέρουμε πόσα και πότε θα επακολουθήσουν. Τα κρούσματα αυξάνονται στις περισσότερες χώρες της ΕΕ και το ερώτημα είναι πλέον, αν θα είναι τόσο σοβαρό για τη δημόσια υγεία και επιζήμιο για την ευρωπαϊκή οικονομία, όσο τα τρία προηγούμενα κύματα.¹⁴ Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις βρίσκονται και πάλι αντιμέτωπες με δύσκολες επιλογές για το πώς θα συγκρατήσουν την επέλαση του ιού, με την ενίσχυση των εθνικών συστημάτων υγείας, που δέχονται ήδη μεγάλη πίεση, αλλά αποφεύγοντας ταυτόχρονα

¹¹ Σεπτ.2020- Ιαν.2021

¹² Ιαν.2021-Σεπτ.2021

¹³ Καραμπατζός, Ιδιωτική αυτονομία και προστασία...σ.21 επ.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, την πρώτη εβδομάδα του Νοεμβρίου 2021, καταγράφηκαν σχεδόν 1,8 εκατομμύρια κρούσματα και 24.000 θάνατοι λόγω κορωνοϊού στην Ευρώπη –ένα ποσοστό τραγικό, καθώς αντιπροσωπεύει το 59% των κρουσμάτων και το 48% των θανάτων, σε όλον τον κόσμο. (<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>)

σκληρά περιοριστικά μέτρα που θα επηρέαζαν αρνητικά την οικονομία. «Και πάλι έχει αποδειχθεί ότι ο ιός είναι πάντα μερικά βήματα πιο μπροστά από την πολιτική», γράφει η Γερμανική *Die Zeit*. «Η προετοιμασία για τον χειμώνα έχει καθυστερήσει και οι πολιτικοί φαίνεται να ελπίζουν σε μόνο ένα πράγμα εδώ και μήνες: Ότι θα αυξηθεί το ποσοστό εμβολιασμού». Η κανονικότητα δεν έχει επιστρέψει, η δυσθημία δεν έχει φύγει, τα μέτρα αντιμετώπισης αλλάζουν, ωστόσο εξακολουθούν να ισχύουν. Η ανθρωπότητα στέκεται φοβισμένη και αμήχανη, καθώς μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις στην παγκόσμια Ιστορία βρίσκεται σε εξέλιξη.

2. Αντίδραση Και Προστασία: Μέτρα Αντιμετώπισης της Covid 19

Κάθε πανδημία απειλεί την οικονομική και κοινωνική συνοχή και βασικές λειτουργίες της πολιτείας. Θίγει επομένως τον πυρήνα της κοινωνικής συμβίωσης. Για τον λόγο αυτό, λαμβάνονται μέτρα για την προστασία της υγείας του κοινωνικού συνόλου και της ανθρώπινης ζωής.¹⁵

Το ξέσπασμα της πανδημίας του Covid 19, και οι συνέπειες της ανάγκασαν τις κυβερνήσεις σε όλη την Ευρώπη να λάβουν νομοθετικά μέτρα για την προστασία της δημόσιας υγείας και να πραγματοποιήσουν επείγουσες κανονιστικές παρεμβάσεις. Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα, όπου πέραν των γενικών μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας, η κανονιστική ρύθμιση επεκτάθηκε σε όλα σχεδόν τα πεδία της κοινωνικής δραστηριότητας, όπως η κοινωνική ασφάλιση,¹⁶ οι εργασιακές σχέσεις¹⁷, οι συμβατικές υποχρεώσεις,¹⁸ οι καταναλωτικές συμβάσεις¹⁹ και οι μισθώσεις²⁰ ενώ δεν άφησε ανεπηρέαστο το εταιρικό δίκαιο²¹ και το δίκαιο του ανταγωνισμού²².

¹⁵ Παπαρρηγοπούλου, Πατρίνα: Δημόσια Υγεία και Covid-19 εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα έννομης προστασίας* NB 2021

¹⁶ Πετροπουλάκος, Στέφανος: Επίδραση στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.41-62

¹⁷ Ρίζος, Κωνσταντίνος: Εργασιακές σχέσεις και Covid εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.63-95

¹⁸ Κορτέσης, Αλέξανδρος: Πανδημία και δίκαιο των συμβάσεων εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.97-111

¹⁹ Τσιαφούτης, Βίκτωρας: Πανδημία και καταναλωτικές σύμβασης πωλήσεις από απόσταση εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.113-126

²⁰ Δοβλές, Αλέξανδρος: Προβλήματα της μίσθωσης ακινήτων κατά την πανδημία εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.127-151

²¹ Σπυρίδωνος, Αλέξανδρος: Εταιρικό δίκαιο και κορωνοϊός εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.185-208

²² Δρακάκης Σ., Βαβατσιούλας Γ., Λαμπαδάκη Μ., Πανδημία και ανταγωνισμός εν Συλλογικό: *Covid-19 Πρακτικά ζητήματα* NB 2021 σ.209-260

Η έκτακτη ανάγκη αντιμετωπίστηκε με την έκδοση αλληπάλληλων Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου (ΠΝΠ),²³ που στόχευαν στον περιορισμό της διασποράς της νόσου, την ρύθμιση της κοινωνικοοικονομικής ζωής και την επάνοδο στην κανονικότητα. Από τον Φεβρουάριο του 2020 εκδόθηκαν 10 τέτοιες πράξεις και πλήθος εκτελεστικών Υπουργικών Αποφάσεων (ΥΑ) και Κοινών Υπουργικών Αποφάσεων (ΚΥΑ).

Η πρόβλεψη αυτόνομης κανονιστικής αρμοδιότητας της εκτελεστικής εξουσίας σε εξαιρετικές περιστάσεις και για περιορισμένο χρόνο, μέχρι την κύρωση της σχετικής διοικητικής πράξης από την Βουλή, προβλέπεται στο άρθρο 44§1 Σ, με την έκδοση των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Οι πράξεις αυτές υποβάλλονται στην Βουλή για κύρωση σε 40 ημέρες από την έκδοσή τους, ή μέσα σε 40 ημέρες από την σύγκληση της Βουλής σε σύνοδο. Αν δεν υποβληθούν μέσα στις προαναφερόμενες προθεσμίες, ή αν δεν εγκριθούν από αυτή μέσα σε τρεις μήνες από την υποβολή τους, παύουν να ισχύουν στο εξής.²⁴

²³ Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 87/Α'/30-05-2021) Θέσπιση, περιεχόμενο και διαδικασία έκδοσης Ψηφιακού Πιστοποιητικού COVID-19.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 161/Α'/22-08-2020) Έκτακτα μέτρα για την ενίσχυση των αστικών συγκοινωνιών, την προμήθεια μέσων ατομικής προστασίας και την πρόσληψη προσωπικού καθαριότητας των σχολικών μονάδων, τη στήριξη των τουριστικών επιχειρήσεων και της αγοράς εργασίας και την ενίσχυση της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας προς αντιμετώπιση των συνεπειών της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19, καθώς και τη στήριξη των πλημυροπαθών της Εύβοιας που επλήγησαν κατά τις πλημμύρες...

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 157/Α'/10-08-2020) Επείγουσες ρυθμίσεις αντιμετώπισης εκτάκτων αναγκών του Εθνικού Συστήματος Υγείας, προστασίας από τη διασπορά του κορωνοϊού COVID-19, στήριξης της αγοράς εργασίας και διευκόλυνσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 90/Α'/01-05-2020) - Κύρωση με το άρθρο 2 του Ν.4690/2020 (ΦΕΚ 104/Α'/30.05.2020) Περαιτέρω μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων συνεπειών της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 και την επάνοδο στην κοινωνική και οικονομική κανονικότητα.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 84/Α'/13-04-2020) - Κύρωση με το άρθρο 1 του Ν.4690/2020 (ΦΕΚ 104/Α'/30.05.2020) Μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων συνεπειών της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 και άλλες κατεπείγουσες διατάξεις.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 75/Α'/30-03-2020) - Κύρωση με το άρθρο 1 του Ν.4684/2020 (ΦΕΚ 86/Α'/25.04.2020) Μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 και άλλες κατεπείγουσες διατάξεις.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 68/Α'/20-03-2020) - Κύρωση με το άρθρο 1 του Ν.4683/2020 (ΦΕΚ 83/Α'/10.04.2020) Κατεπείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεπειών του κινδύνου διασποράς του κορωνοϊού COVID-19, τη στήριξη της κοινωνίας και της επιχειρηματικότητας και τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς και της δημόσιας διοίκησης.

Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΦΕΚ 64/Α'/14-03-2020) - Κύρωση με το άρθρο 3 του Ν.4682/2020 (ΦΕΚ 76/Α'/03.04.2020)

²⁴ βλ.σχ. Χρήστου Βασιλική εν Σπυρόπουλος /Κοντιάδης /Ανθόπουλος /Γεραπετρίτης: *Σύνταγμα, Κατ' άρθρον ερμηνεία*, 2017 σ.916-921

Με στόχο τον περιορισμό εξάπλωσης του ιού επιβλήθηκαν σημαντικοί περιορισμοί και σε θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Συγκεκριμένα επιβλήθηκε η προσωρινή απαγόρευση της λειτουργίας σχολικών μονάδων και πάσης φύσεως εκπαιδευτικών δομών, φορέων και ιδρυμάτων. Ανεστάλη επίσης η λειτουργία δημοσίων υπηρεσιών και ιδιωτικών επιχειρήσεων, δικαστηρίων, χώρων θρησκευτικής λατρείας, αθλητικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, θεάτρων, κινηματογράφων, αρχαιολογικών χώρων, μουσείων και καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος. Τα έκτακτα μέτρα περιορισμού της διασποράς της νόσου περιελάμβαναν επίσης την υποχρεωτική υποβολή προσώπων, για τα οποία υπάρχουν εύλογες υπόνοιες ότι μπορεί να την μεταδώσουν άμεσα ή έμμεσα, σε κλινικό και εργαστηριακό ιατρικό έλεγχο, σε υγειονομική παρακολούθηση, φαρμακευτική αγωγή και νοσηλεία. Ταυτόχρονα, για τον περιορισμό του συγχρωτισμού μεταξύ πολιτών και των άσκοπων μετακινήσεων, θεσπίστηκε αυξημένη αστυνομική επιτήρηση του πληθυσμού, έλεγχος κυκλοφορίας των οχημάτων, νυχτερινή απαγόρευση της κυκλοφορίας, περιορισμός των συναθροίσεων, ενώ η έξοδος από το σπίτι επιτράπηκε μόνο για συγκεκριμένο λόγο και μετά την αποστολή μηνύματος προς έγκριση, σε ειδική προς τούτο υπηρεσία της Πολιτικής Προστασίας.

Οι πρωτόγνωροι αυτοί για τη χώρα μας περιορισμοί έχουν αναφορά σε μια σειρά θεμελιωδών δικαιωμάτων που ασκούνται ανεμπόδιστα, ή σχεδόν ανεμπόδιστα, υπό κανονικές συνθήκες, όπως η οικονομική ελευθερία, η θρησκευτική και συναλλακτική ελευθερία, το δικαίωμα στην εργασία, στην εκπαίδευση, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής, και το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.²⁵

Μετά την εμφάνιση του εμβολίου και τον μαζικό εμβολιασμό του πληθυσμού, που έλαβε μάλιστα και το συμβολικό όνομα «*Επιχείρηση Ελευθερία*», υπήρξε προσπάθεια για την σταδιακή άρση των περιορισμών και την επαναφορά στην κανονικότητα. Σε μια, ύστατη, προσπάθεια όμως να πειστούν, όσοι για διάφορους λόγους αρνούσαν τον εμβολιασμό, η επαναφορά στην προτέρα κατάσταση παρουσιάστηκε ως παροχή προνομίων στους εμβολιασμένους και πολλοί από τους προαναφερθέντες περιορισμούς δεν ισχύουν πλέον για αυτούς, διατηρούνται ωστόσο, ολικά ή μερικά για τους ανεμβολίαστους.

²⁵ Βλ. μεταξύ πολλών: Βλαχόπουλος, Σπύρος: *Το συνταγματικό δίκαιο στην εποχή του κορονοϊού*. Συνήγορος τεύχος 1038 Μάρτιος – Απρίλιος 2020

Ο επιστημονικός διάλογος που ακολούθησε επικεντρώθηκε στις ευρύτερες επιπτώσεις των περιορισμών στους θεσμούς, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στις ευρωπαϊκές αξίες και την ίδια τη δημοκρατία, τόσο που να γίνεται πλέον λόγος για την ύπαρξη μιας «πανδημίας ερμηνειών», ανάλογης σε μέγεθος και ένταση με την πραγματική πανδημία.

3. Οικονομική ανάλυση του Δικαίου: Μια άλλη ματιά στο Δίκαιο

Η αξιοποίηση των οικονομικών θεωριών και αξιωμάτων από την νομική επιστήμη δημιούργησε την Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου, (εφεξής ΟΑΔ).

Η αντιμετώπιση του δικαίου με οικονομικά εργαλεία και η εφαρμογή του οικονομικού μοντέλου στην (δεοντολογική) νομική επιστήμη, που ξεκίνησε από οικονομολόγους και νομικούς στο τέλος της δεκαετίας του 1960 στις ΗΠΑ, διεύρυνε με εντυπωσιακά αποτελέσματα τον ερευνητικό ορίζοντα της τελευταίας, πέρασε ως μέθοδος σκέψης στη νομολογία των αμερικανικών δικαστηρίων και σταδιακά βρήκε πρόσβαση και στην επιστήμη των ευρωπαϊκών ηπειρωτικών δικαίων.

Ο οικονομολόγος *Gary W. Becker*²⁶ εφάρμοσε το οικονομικό υπόδειγμα στην οικογένεια, στο γάμο, στην εγκληματικότητα, στις φυλετικές διακρίσεις, στην εκπαίδευση και το ανθρώπινο κεφάλαιο, στην κατανάλωση ναρκωτικών, στη διαμόρφωση των προτιμήσεων. Ο *Ronald Coase*²⁷ εφάρμοσε κριτήρια οικονομικής αποτελεσματικότητας στην μελέτη του εμπραγμάτου και του γειτονικού δικαίου. Ο *Mancur Olson*²⁸ ανέλυσε με βάση ορθολογικές οικονομικές υποθέσεις τη λογική της συλλογικής πράξης. Ο *Guido Calabresi*²⁹ χρησιμοποίησε τα οικονομικά στην μελέτη του δικαίου των αδικοπραξιών. Ο *James.M.Buchanan*¹⁸³⁰ εφάρμοσε αρχές μεθοδολογικού και δεοντολογικού ατομισμού για να εξηγήσει και να αξιολογήσει κοινωνικούς κανόνες και θεσμούς. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ο *Richard Posner*, τακτικός πλέον καθηγητής στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου του Σικάγο,

²⁶Σημαντικότερα έργα: *The Economics of Discrimination* (1957), *Human Capital* (1964), *The Economic Approach to Human Behavior* (1976), *A Treatise on the Family* (1981), *Accounting for Tastes* (1996), *Social Economics* (2000).

²⁷ Το άρθρο του Ronald Coase “*The Problem of Social Cost*” (1960) είναι το κείμενο με το μεγαλύτερο αριθμό αναφορών στην οικονομική αλλά και στη νομική επιστήμη. Ο Ronald Coase έλαβε το Νόμπελ στην οικονομική επιστήμη το 1991 και Gary Becker το 1992.

²⁸ Βλ. κυρίως: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, 1971.

²⁹ Calabresi, Guido: *The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis*, 1970.

³⁰ Βλ. κυρίως: *The Calculus of Consent* (με G.Tullock) και (με G. Brennan) *The Reason of Rules: Constitutional Political Economy*, 1985.

δημοσιεύει το πρώτο έργο που αντιμετωπίζει το σύνολο σχεδόν του δικαίου με οικονομικά εργαλεία.

Έχοντας ως βάση την ορθολογική συμπεριφορά των κοινωνιών, η ΟΑΔ έχει ως βασική της αποστολή να προβλέψει, (*ex ante* και όχι *ex post*), τις πρακτικές επιπτώσεις των κανόνων δικαίου σε ένα κόσμο, όπου ορθολογικώς δρώντα πρόσωπα, προσαρμόζουν την συμπεριφορά τους στους κανόνες, ή απλούστερα, να προβλέψει την αντίδραση των προσώπων έναντι συγκεκριμένων νομικών ρυθμίσεων και ιδίως κυρώσεων.

Για τους οικονομολόγους του δικαίου, το δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο από μία δομή κινήτρων, (όπως είναι κατεξοχήν οι νομικές ρυθμίσεις ή κυρώσεις), που υποχρεώνει τα άτομα να διαμορφώσουν ανάλογα τη συμπεριφορά τους. Η ορθή αξιολόγηση των κινήτρων συμβάλλει στην δίκαιη νομοθέτηση, καθώς οι ρυθμίσεις που επιβάλλονται δεν αντιμετωπίζονται ατομικά, περιπτωσιολογικά, αλλά με γνώμονα την γενική και μακροχρόνια ισχύ των κανόνων που επιβάλλουν.

Η ΟΑΔ έτσι λειτουργεί διττά:

1) Δεδομένου ενός στόχου που θέτει το δίκαιο, αξιολογεί τους νομικούς κανόνες ως προς το αν πετυχαίνουν και σε ποιο βαθμό το δεδομένο στόχο. Επιχειρεί έτσι πρωτίστως να προβλέψει, ή άλλως, να διαπιστώσει εκ των υστέρων, την επιρροή που ασκούν στην συμπεριφορά των ατόμων οι κανόνες δικαίου.

2) Αναζητά την λογική του κανόνα δικαίου, (δηλαδή τον στόχο τον οποίο επιδιώκει να επιτύχει), και έτσι προτείνει μία σειρά νέων κανόνων ή μία νέα ερμηνεία των υφιστάμενων κανόνων, με σκοπό την (οικονομική) αποτελεσματικότητα. Ως τέτοια νοείται η επίτευξη ενός σκοπού με το λιγότερο δυνατό κόστος.

Στο χώρο του οικονομικού δικαίου, το δικαϊκό σύστημα, θα πρέπει, αν θέλει να είναι αποτελεσματικό να διευκολύνει την άριστη κατανομή των πόρων, δηλαδή να συμβάλει στην αύξηση της κοινωνικής ευημερίας.

Η κανονιστική οικονομική ανάλυση του δικαίου, (*normative law & economics*), θέτει σαν βασικό στόχο όχι την επίτευξη της ακριβοδικίας, (*fairness*), αλλά την κοινωνική ευημερία, η οποία επιτυγχάνεται με την αύξηση του πλούτου, (*wealth maximization*) και την αναδιανομή του, (*distributive justice*).

Σε κλάδους του δικαίου που δεν έχουν σαν σκοπό την αύξηση της κοινωνικής ευημερίας, η ΟΑΔ, προσφέρει τα επιστημονικά εργαλεία για την αποτελεσματική επίτευξη του εκάστοτε σκοπού. Η επιτυχία της οφείλεται στο ότι προσφέρει τον αναγκαίο εξορθολογισμό της νομοθεσίας και της απονομής δικαιοσύνης.

Η ΟΑΔ βοηθά το νομοθέτη ή το δικαστή να κατανοήσει καλύτερα τη λειτουργία της αγοράς, έτσι ώστε από την μία πλευρά να μην την στρεβλώνει με τους κανόνες δικαίου που θέτει ή εφαρμόζει και από την άλλη να τη διορθώνει, όταν αυτό είναι αναγκαίο, με βάση τις αρχές της οικονομικής επιστήμης.

4. Η σημασία του κρατικού παρεμβατισμού για μείωση του κόστους συναλλαγής αναφορικά με τις βέλτιστες ατομικές επιλογές

Τα «οικονομικά της ευημερίας», με κύριο εκπρόσωπο τους τον Βρετανό οικονομολόγο *Arthur Pigou*³¹, σύγχρονο του *John Maynard Keynes*, συνάρτησαν το ρόλο του κράτους και του δημοσίου δικαίου με την ύπαρξη εξωτερικότητας στις συναλλαγές: εφόσον οι αρνητικές εξωτερικότητες μετατρέπονται σε κοινωνικό κόστος, που δεν ενσωματώνεται στην τιμή, απαιτείται μία έξωθεν επέμβαση για την εσωτερικοποίηση του στο όνομα του γενικού συμφέροντος. Το κατεξοχήν θετικό μέσο για να θεραπευτούν οι ατέλειες της αγοράς κατά τον *Pigou*, αποτελεί το δίκαιο και μάλιστα το Δημόσιο δίκαιο. Η παρέμβαση της δημόσιας εξουσίας, που συνίσταται στην επιβολή νομικών υποχρεώσεων, οι οποίες λαμβάνουν διάφορες μορφές, περισσότερο ή λιγότερο περιοριστικές της συναλλακτικής ελευθερίας, αποσκοπεί κυρίως στην προώθηση συμπεριφορών οι οποίες συνεπάγονται θετικές και όχι αρνητικές εξωτερικότητες.

Η αυταπόδεικτη χρησιμότητα του Δημοσίου δικαίου φάνηκε να κλονίζεται 40 χρόνια αργότερα, από τον οικονομολόγο *Ronald Coase* και το περίφημο θεώρημα του (*Coase theorem*),³² που δικαίως σήμερα θεωρείται ως η απαρχή της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Η πρώτη ανάγνωση του θεωρήματος φαίνεται αρνητική για την χρησιμότητα της δημόσιας παρέμβασης, καθώς αντιμετωπίζοντας τις αρνητικές εξωτερικότητες όχι ως προσβολή δικαιωμάτων, αλλά ως σύγκρουση συμφερόντων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «σε ένα περιβάλλον μηδενικού κόστους συναλλαγής, είναι αδιάφορο σε ποιον το δίκιο θα απονεμίσει ένα δικαίωμα, γιατί το δικαίωμα αυτό θα καταλήξει τελικά στο μέρος που το αξιολογεί περισσότερο με οικονομικούς όρους». Με μια άλλη ανάγνωση όμως, το θεώρημα αναγνωρίζει στο δίκαιο μια αδιαμφισβήτητη σημασία: «όταν υφίστανται κόστη συναλλαγής, η απονομή δικαιωμάτων από το δίκαιο

³¹ Pigou, Arthur: *The Economics of Welfare* (1920), Palgrave Macmillan 2013

³² Ronald Coase “*The Problem of Social Cost*” (1960)

είναι κρίσιμη ώστε να επιτρέψει την επίτευξη της συναλλαγής αυτής υπό τις καλύτερες συνθήκες». Η ανάδειξη του κόστους συναλλαγής δίνει στο δίκαιο, και δη το Δημόσιο, την σημασία και την σπουδαιότητα που του αξίζει. Η παρέμβαση του είναι πλέον απαραίτητη προκειμένου να μειώνεται το κόστος των συναλλαγών. Μέσω επωφελών συναλλαγών εξυπηρετείται το γενικό συμφέρον. Οι κανόνες του Δημοσίου δικαίου θα πρέπει να λειτουργούν ως μέσο μείωσης του κόστους συναλλαγών. Και περαιτέρω: περιγράφοντας το Δημόσιο δίκαιο με όρους κόστους και οφέλους, καθίσταται καιρία η μέτρηση και η απόδειξη της αποτελεσματικότητας του, ως προϋπόθεση για την ύπαρξη του. Το Δημόσιο δίκαιο αποκτά έτσι ένα «θεραπευτικό» ρόλο για τις αδυναμίες της ελεύθερης ανθρώπινης δράσης, με την προϋπόθεση ότι θα υποβάλλεται στην βάσανο της αποτελεσματικότητας.

Για τον *Guido Calabresi*,³³ έναν ακόμη από τους πρωτεργάτες της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, η δημόσια πολιτική καλείται να επιτελέσει ένα ευρύτερο ρόλο, προωθώντας, όπως και για τον *Coase*, τον ίδιο «θεραπευτικό» κρατικό παρεμβατισμό που θα συνδυάζει σκοπούς αποδοτικότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης, εκεί που δεν τους επιτυγχάνει η αγορά. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο *Jerry Mashow*³⁴, συνάδελφος του *Calabresi* στο Πανεπιστήμιο του *Yale*, αντιλαμβάνεται την δημόσια παρέμβαση ως την οργανωτική απάντηση στο χάος και την απληστία, που προκαλεί ο άκρατος ατομικισμός και οραματίζεται ένα «καλύτερο» δημόσιο δίκαιο, όπου η αποτελεσματικότητα χρησιμοποιείται για την αρτιότερη προάσπιση της δημοκρατικής νομιμότητας και των δικαιωμάτων.³⁵ Διαμορφώνοντας έτσι την *οικονομική θεωρία για τη δημόσια ρύθμιση*, (*theory on regulation*), υποστηρίζουν ότι η επέμβαση των δημόσιων φορέων συνίσταται στην διόρθωση και την συμπλήρωση, όπου απαιτείται, της λειτουργίας της αγοράς με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο και μέσα από τον κατάλληλο συνδυασμό οικονομικής και κοινωνικής ρύθμισης. Χρησιμοποιούν προς τούτο, διαδικασίες και μεθόδους οικονομολογικής έμπνευσης προκειμένου να ρυθμίσουν ζητήματα με προεχόντως κοινωνικό χαρακτήρα, όπως η πρόληψη των ατυχημάτων, η προστασία της δημόσιας υγείας ή του περιβάλλοντος ή ακόμη και η επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων. Η δημόσια ρύθμιση δεν περιορίζεται μόνο

³³ Guido Calabresi, *The pointlessness of Parreto: Carrying Coase Further*, The Yale Law Journal 1991.1211

³⁴ Jerry Mashow, *Greed, Chaos and Governance: Using Public Choice to Improve Public Law*, Yale University Press 1997

³⁵ Δελλής 2018 σ. 120-121

στην ρύθμιση αμιγώς οικονομικών σχέσεων, αλλά επεκτείνεται, προκειμένου να προστατεύσει αποτελεσματικά τα άτομα και στις λοιπές εκφάνσεις της ζωής τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

5. Το πρόβλημα της πανδημίας από τη σκοπιά της ΟΑΔ

Από την ατομική ευθύνη στη συλλογική δράση

Η οικονομική ανάλυση, στην προσπάθεια της να εξηγήσει τους λόγους αποτυχίας της αγοράς (*market failures*), επικεντρώνεται στις ατομικές συμπεριφορές και προσπαθεί να διερευνήσει και να αναλύσει τα αίτια και τα κίνητρα που επηρεάζουν τη λήψη μεμονωμένων αποφάσεων. Με την συμβολή και των συμπεριφορικών οικονομικών, αναδεικνύει τις παθολογίες που νοθεύουν την επιτυχία των συναλλαγών: ελλειμματική πληροφόρηση και προβλήματα ορθολογικότητας. Τα προβλήματα της εξατομικευμένης συμπεριφοράς αυξάνονται όσο μεγαλώνει ο αριθμός των προσώπων τα οποία εμπλέκονται σε μία δραστηριότητα. Και οι «αναποτελεσματικότητες», ως προβλήματα της συλλογικής δράσης, απειλούν την κοινωνική ευημερία, το γενικό συμφέρον.

Η οικονομική ανάλυση του δικαίου αναζητά τις αιτίες που εμποδίζουν την επίτευξη αυτής της κοινωνικής ευημερίας, που αποτελεί ζητούμενο για κάθε δημοκρατική και φιλελεύθερη κοινωνία. Η ανάλυση των παραπάνω προβλημάτων και η κατανόηση των αιτιών που τα προκαλούν, αποτελούν το δικαιολογητικό λόγο της κρατικής παρέμβασης και συμβάλλει στην λήψη ορθών, άρα αποτελεσματικών, δημοσίων αποφάσεων.

Τα παραπάνω αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση μίας καταστροφικής κρίσης όπως είναι η πανδημία. Η οικονομική ανάλυση του δικαίου μας βοηθά να αναλύσουμε πολλές από τις συμπεριφορές που εκδηλώθηκαν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, τόσο σε συνάρτηση με τα μέτρα που λήφθηκαν στις διάφορες φάσεις, όσο και με την αντιμετώπιση αυτών που προκύπτουν, καθώς το φαινόμενο βρίσκεται εν εξελίξει.

Η αποκαθήλωση του ιδεότυπου του απολύτως ορθολογικού κοινωνού, που ασπαζόταν η παραδοσιακή οικονομική ανάλυση του δικαίου και η αντικατάστασή του με την βοήθεια των συμπεριφορικών οικονομικών από το υπόδειγμα της «οιονεί

ορθολογικότητας» ή της κανονικής ανθρώπινης συμπεριφοράς, συνέβαλε στο να εξηγηθούν πολλές πρωτόγνωρες συμπεριφορές, όπως η άρνηση εμβολιασμού ή η αποφυγή της τήρησης των μέτρων υγειονομικής (αυτο)προστασίας.

5.1. Η πανδημία ante portas

Η πανδημία στην Ελλάδα ήρθε, ευτυχώς, με καθυστέρηση. Προηγήθηκε η γειτονική Ιταλία και ο κατακλυσμός από καταστροφικές εικόνες μοναχικών θανάτων και ασυνόδευτων φερέτρων, που μας συγκλόνισαν και, ευτυχώς, μας τρομοκράτησαν. Έτσι, τα μέτρα περιορισμού και εγκλεισμού, που πρότεινε η κυβέρνηση καθ' υπόδειξη των επιστημόνων, υιοθετήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού κατά το πρώτο κρίσιμο διάστημα και αποφύγαμε την υγειονομική χιονοστιβάδα. Η λογική, η ηθική και το μέτρο φάνηκαν να κυριαρχούν και ένας, συνήθως απείθαρχος, λαός να δείχνει μια παραδειγματική πειθαρχία.

Μόλις όμως πετύχαμε τα καλά αποτελέσματα και την διεθνή επιβράβευση, άρχισαν σε σημαντικό μέρος του πληθυσμού να εμφανίζονται παράτυπες συμπεριφορές, που ενισχύθηκαν από κάθε είδους ιδεολογήματα που αντιτάσσονταν στις επιβεβαιωμένες επιστημονικές απόψεις.

Η επίσημη πολιτεία, *την φιλοτιμίαν ανάγκη ποιουμένη*, έκανε, (και συνεχίζει να κάνει), έκκληση στην «ατομική ευθύνη» ευελπιστώντας να ενεργοποιήσει ανακλαστικά το χρέος σεβασμού προς τον εαυτό μας, που αθροιζόμενο θα μετατραπεί και σε χρέος σεβασμού προς τους οικείους, τον κοινωνικό μας κύκλο και τελικά προς όλους. Η ατομική ευθύνη όμως «δεν είναι η ευθύνη που οριοθετείται νομικά και κατοχυρώνεται θεσμικά. Δεν είναι «νόμφ» απαιτούμενη, ή έξωθεν, ή άνωθεν επιβαλλόμενη, αλλά κυρίως έσωθεν εμπνεόμενη, κατακτώμενη και αποκτώμενη. Δεν είναι επομένως προϊόν εξαναγκασμού αλλά πρωτίστως απόρροια ηθικού αυτοελέγχου και συνειδησιακού αυταναγκασμού».³⁶

Καθώς η πανδημία εξελίσσεται, ακόμη και μετά την άφιξη του σωτηρίου εμβολίου, του οποίου η ταχύτατη και εκ του μηδενός ανακάλυψη, ήλθε ως *δώρον εξ' ουρανού* στην ανθρωπότητα, οι παράτυπες συμπεριφορές μεταλλάσσονται, όπως και ο ιός. Κυρίαρχη «μετάλλαξη» αυτή της άρνησης του εμβολιασμού, η οποία με διάφορες και ετερόκλητες δικαιολογίες και αιτιάσεις, ανέτρεψε την καλή εικόνα πειθάρχησης στα

³⁶ Γιώργος Ροζόκος: Ατομική ευθύνη και συλλογική υπευθυνότητα 21.05.2020 <https://www.in.gr/>

μέτρα, του πρώτου κύματος. Και εάν τότε υπήρχε μία γενική εικόνα για την τήρηση των μέτρων, εύκολα διαπιστώσιμη στον κενό δημόσιο χώρο, τώρα η ανυπακοή και η άρνηση συμμόρφωσης στις υγειονομικές υποδείξεις, είναι απολύτως και ακριβώς μετρήσιμη. Μπορεί το αντιεμβολιαστικό κίνημα να μην έχει πάρει την οργανωμένη μορφή που έχει στον υπόλοιπο κόσμο, ακόμη και σε πειθαρχημένους και φημισμένους για τον ορθολογισμό τους λαούς, όπως οι Γερμανοί, και να περιορίζεται σε γραφικές διαδηλώσεις ακραίων πολιτικών τάσεων και συγκεχυμένων κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων, δεν παύει ωστόσο να δημιουργεί εμπόδια στην δημιουργία του πολυπόθητου *τείχους ανοσίας*, που θα μας επιτρέψει αν όχι την επιστροφή στην κανονικότητα, τουλάχιστον την επαναλειτουργία της οικονομίας και, το κυριότερο, την θωράκιση έναντι της απειλής της ίδιας μας της ζωής. Υγειονομικοί που δεν εμβολιάζονται, εκπαιδευτικοί που ζητούν το «καλό» εμβόλιο, πολιτικοί αλλά και «επιστήμονες», που υιοθετούν, αναπαράγουν και «νομιμοποιούν» στα κοινωνικά δίκτυα απλουστευτικές λογικές, επιστημονικές αναλύσεις και διάφορες θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία, συνιστούν, το ετερόκλητο, και συχνά θορυβώδες, υλικό ενός *τείχους αντίδρασης*. Η κοινωνιολογική μελέτη της διαστρωμάτωσης των ανεμβολίαστων³⁷ δίνει ενδιαφέροντα, (αν και εν πολλοίς αναμενόμενα), στοιχεία³⁸ και αποδεικνύει ότι η ελληνική κοινωνία μάλλον δεν διαθέτει ισχυρά κύτταρα αποδοχής του ορθολογισμού στη χώρα. Πρόσφατη σχετική έρευνα σχετίζει τα ποσοστά σκεπτικισμού στον εμβολιασμό με την επιστημονική παραπληροφόρηση και το μορφωτικό επίπεδο, με την αντιστοιχία να είναι αντιστρόφως ανάλογη.³⁹ Μόνη παρηγορία απομένει ότι τα φαινόμενα και οι συμπεριφορές που θα εξετάσουμε παρακάτω δεν αποτελούν *εθνικόν ίδιον* αλλά απαντώνται παγκοσμίως, ακόμη και στην «*πεφωτισμένη Εσπερία*», επιβεβαιώνοντας τους καθολικούς νόμους που καθορίζουν την ανθρώπινη κατάσταση. Έτσι, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Ευ. Βενιζέλου, εξακολουθούμε να βιώνουμε «την κανονικότητα ως κρίση και την κρίση ως κανονικότητα».

³⁷ Πέννυ Μπουλούτζα: Σε τέσσερις «ταχύτητες» η εμβολιαστική κάλυψη Η Καθημερινή, 24.10.2021

³⁸ Αγγελος Στάγκος: Τα μυστήρια της Βόρειας Ελλάδας, Η Καθημερινή, 31.10.2021, όπου ο υψηλός αριθμός ανεμβολίαστων στην Βόρεια Ελλάδα σε σχέση με την υπόλοιπη επικράτεια, αποδίδεται μεταξύ άλλων στην αγροτική σύνθεση του πληθυσμού και στην επιρροή εκπροσώπων της Εκκλησίας.

³⁹ « Science education as a deterrent to believing scientific misinformation» <https://medium.com/the-data-nudge/datascience-education-vs-pandemic-scepticism-ce7a147d1236>(ημ.πρόσβασης 05.11.2021)

5.2. Προβλήματα πληροφόρησης – Γνωσιακές ασυμμετρίες

Η ανεπαρκής πρόσβαση στην αναγκαία πληροφορία μειώνει την αποτελεσματικότητα των επιλογών εκείνων που συναλλάσσονται και αποφασίζουν. Τα γνωσιακά κενά, που αναγκαστικά ενυπάρχουν σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, εμποδίζουν την λήψη ορθών αποφάσεων. Αλλά ακόμη και όταν η γνώση είναι υπαρκτή ή εφικτή, η κατανομή της μεταξύ των συναλλασσόμενων δημιουργεί ασυμμετρίες πληροφόρησης⁴⁰ που συχνά οδηγούν σε *δυσμενείς ή επιζήμιες επιλογές (adverse selection)*,⁴¹ αυτούς που υφίστανται το πληροφοριακό έλλειμμα.

Η περίπτωση της πανδημίας βρίθει περιπτώσεων ελλειμματικής πληροφόρησης και γνωσιακής ασυμμετρίας. Η αβεβαιότητα που δημιουργείται εξαιτίας τους εξηγεί πολλές από τις συμπεριφορές που παρατηρήθηκαν στην διάρκεια του φαινομένου.

Στο πρώτο κύμα της πανδημίας η ανθρωπότητα ήρθε αντιμέτωπη με έναν άγνωστο ιό. Τα ερωτήματα πολλά: Από που προήλθε; Τι προσβάλλει; Πως μεταδίδεται; Βρίσκεται παντού; Πως καταφέρνει και διεισδύει; Τελικά υπάρχει; Το γεγονός ότι αντιμετωπίζουμε έναν ιό για τον οποίο υπήρχαν ελάχιστες πληροφορίες δημιούργησε εντάσεις και προκάλεσε ακατάλληλες και δυσανάλογες αντιδράσεις. Αλλά ακόμη και σήμερα που η πληροφόρηση βελτιώθηκε οι αβεβαιότητες παραμένουν και νέα ερωτηματικά εγείρονται.

Το πρώτο στάδιο της παντελούς έλλειψης πληροφόρησης γι' αυτόν τον νέο κίνδυνο, που ακόμη και η αποκρουστική μικροβιακή του απεικόνιση αρκεί για να δημιουργήσει τρόπο και να ενεργοποιήσει αρχέγονα ανακλαστικά, διαδέχθηκε η υπεραφθονία πληροφοριών, πλην όμως κυριολεκτικώς *ατάκτως ερριμμένων* και εν πολλοίς ανεξέλεγκτων ή ακόμη και αντιφατικών. Παράλληλα με την επιδημική έξαρση της νόσου, εξαπλώνεται και μια «*επιδημία της παραπληροφόρησης*» (*infodemic*), όπως την χαρακτήρισε ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας.⁴² Πληροφορίες ψευδείς ή ανακριβείς, σε σχέση με τον ιό, την προέλευση και τις επιπτώσεις του, καθώς και σχετικά με τη

⁴⁰ Κλασικό για τις ασυμμετρίες πληροφόρησης το έργο του βραβευμένου με Nobel: Akerlof, George: *The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism*. Quarterly Journal of Economics 84: 488-500, 1970

⁴¹ Γέμτος, Πέτρος: Οικονομία και Δίκαιο ...- Τ.Β' σ.156

⁴² Ο ΠΟΥ αναγκάστηκε μάλιστα να δημιουργήσει και την *Ομάδα Κατάρριψης Μύθων (Myth busters)* <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>
Αντίστοιχη είναι και η προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση της παραπληροφόρησης https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/fighting-disinformation_el

δράση των αρχών για την αντιμετώπιση της πανδημίας, δημιουργούν *πληροφοριακή ασυμμετρία* που δυσχεραίνει την αποτελεσματική αντιμετώπισή της.

Χρειάστηκε πολύτιμος χρόνος, (όχι δυστυχώς αναίμακτος), μέχρι να αντιδράσουν οι παγκόσμιοι και εθνικοί οργανισμοί ώστε να ταξινομηθεί και να προσφερθεί καταληπτά έγκυρη ενημέρωση. Οι παραπλανητικές πληροφορίες για την υγειονομική περίθαλψη, οι επικίνδυνες «παγίδες» με ψευδείς ισχυρισμούς θεωριών συνωμοσίας και η απάτη εις βάρος των καταναλωτών, εξακολουθούν να μας ταλανίζουν, επιτείνοντας τους κινδύνους για τη δημόσια υγεία.

Παρόμοια προβλήματα υπήρξαν και μετά την εμφάνιση του εμβολίου. Ένα μεγάλο μέρος των αρνητών του εμβολιασμού είναι θύματα μιας ελλιπούς η παραπλανητικής πληροφόρησης, όχι άγνωστης στην ιστορία, αλλά πρωτοφανούς έντασης και έκτασης. Αυτή η προβληματική πληροφόρηση ενισχύεται και από συμπεριφορές και αντιδράσεις γνωστές στην γνωστική ψυχολογία και τα συμπεριφορικά οικονομικά.

Σε κάθε επιδημία οι αντιδράσεις του ατόμου που επηρεάζονται από τις επιπτώσεις της, άμεσα ή έμμεσα, είναι κοινές: ανησυχία για την απώλεια της υγείας του ιδίου και των αγαπημένων προσώπων, φόβος του θανάτου, αίσθημα ανικανότητας και αδυναμίας να προστατεύσει και να φροντίσει τους οικείους του, φόβος του κοινωνικού στιγματισμού σε περίπτωση απομόνωσης ή και νόσησης, ανία και κατάθλιψη εξαιτίας της τήρησης μέτρων απομόνωσης.

5.3. Προβλήματα ορθολογικότητας

Τα προβλήματα πληροφόρησης που εξετάστηκαν παραπάνω δημιουργούν προβλήματα στην λήψη ορθολογικών αποφάσεων. Δεν είναι όμως τα μόνα. Η γνωστική ψυχολογία και τα συμπεριφορικά οικονομικά αναδεικνύουν μια σειρά γνωστικών και βουλευτικών αδυναμιών, σφαλμάτων η στρεβλώσεων (*errors/ biases*), ενδογενών δηλαδή εκφάνσεων ανορθολογικότητας, που επηρεάζουν σοβαρά την συμπεριφορά μας εμποδίζοντάς μας να αντιλαμβανόμαστε το πραγματικό μας συμφέρον και να το ικανοποιούμε με τις επιλογές μας.⁴³ Πολλές από τις περιπτώσεις των αντιτιθέμενων στα μέτρα, των αρνητών της ύπαρξης του ιού και εσχάτως των αντιεμβολιαστών εξηγούνται με τα ευρήματα αυτά.

⁴³ Καραμπατζός, *Ιδιωτική αυτονομία και προστασία...* σ.25 επ.

Συχνά, νέες πληροφορίες που δεχόμαστε, τόσο ως άτομα, όσο και ως κοινωνίες θέτουν σε αμφισβήτηση τις αντιλήψεις, τις απόψεις τις ιδέες και τα συναισθήματά μας για τον κόσμο και κλονίζουν εδραίες πεποιθήσεις μας. Η ασυμφωνία μεταξύ των νέων δεδομένων και των προηγούμενων βεβαιιοτήτων μας, μας προκαλεί ένα αίσθημα έντονης δυσαρέσκειας, με αποτέλεσμα να αναπτύσσουμε την τάση να προσλαμβάνουμε τις νέες πληροφορίες μόνο επιλεκτικά, αποδίδοντας αξία μόνο σε όσες μας είναι αρεστές και παραβλέποντας ή υποβαθμίζοντας την σημασία των υπολοίπων. Αυτή η *γνωστική ασυμφωνία (cognitive dissonance)* είναι υπεύθυνη για την άρνησή μας να δεχτούμε τη νέα πραγματικότητα, εμφανίζοντας μια έντονη απόκλιση από το ορθολογικό πρότυπο που θα επέβαλε την προσαρμογή μας στη νέα πραγματικότητα.⁴⁴

Περαιτέρω η *αγκίστρωσή* μας στις θέσεις μας (*anchoring effect*) και η *προσκόλληση σε αρχικά σημεία αναφοράς (reference points)*, συνδέεται και με την *μεροληψία αυτοεπιβεβαίωσης (confirmation bias)*, που μας ωθεί στην επιλεκτική επεξεργασία των νέων πληροφοριών που λαμβάνουμε, προσπαθώντας υποσυνείδητα να επιβεβαιώσουμε τις υφιστάμενες απόψεις μας.⁴⁵

Η επιλεκτική πρόσληψη της πραγματικότητας και η αξιολόγηση των καταστάσεων βάσει των «βολικών» για εμάς προτιμήσεων (*adaptive preferences*), ενδέχεται να οδηγήσει σε *υπερεκτίμηση των ικανοτήτων μας* με ταυτόχρονη υποβάθμιση των πιθανοτήτων να υποστούμε εμείς οι ίδιοι ένα ατύχημα ή μια ζημιά. Θύματα μιας υπερβολικής αυτοπεποίθησης και υπεραισιοδοξίας (*overconfidence bias, overoptimism, unrealistic optimism, illusion of control*), δεν υποτιμούμε τόσο την γενική επελευσιμότητα ενός κινδύνου, όσο περισσότερο το ενδεχόμενο να επέλθει σε *εμάς* ο συγκεκριμένος κίνδυνος.⁴⁶ Η *ελλιπής αυτεπίγνωση και ψευδαίσθηση ελέγχου* σε συνδυασμό με μία ανορθολογική επεξεργασία των διαθέσιμων πληροφοριών, κατά τρόπον τέτοιον που να υπηρετεί στενά την προσωπική μας ματαιοδοξία ή τους προσωπικούς μας υπολογισμούς (*αυτοεξυπηρετική μεροληψία, self-serving bias, wishful thinking*),⁴⁷ μας οδηγεί στην υποβάθμιση του κινδύνου νόσησης με Covid 19 για εμάς τους ίδιους και τους δικούς μας: Η ασθένεια δεν μας αφορά, είναι για *τους άλλους*, είτε ξένους, είτε φιλάσθενους, είτε μετανάστες, είτε ηλικιωμένους, πάντως όχι

⁴⁴ Ibid. σ.40

⁴⁵ Ibid. σ.42

⁴⁶ Χατζής, Αριστείδης: Όλα όσα θέλατε να μάθετε για τα οικονομικά του γάμου και του διαζυγίου, εν: Τιμ. Τομ. Π. Αγαλλοπούλου, 2011, σ. 1529.

⁴⁷ Καραμπατζός, ο.π.σ. 46

για εμάς! Τέτοιες συμπεριφορές ενισχύονται και από διάφορα υποκείμενα ιδεολογήματα που κυκλοφορούν και αν και τελούν σε ευθεία σύγκρουση με την αλήθεια, διεισδύουν σε ικανό μέρος του πληθυσμού: το δήθεν εξαιρετικό DNA της ελληνικής φυλής, το άτρωτο της νεότητας, το αμόλυντο της ελληνικής επαρχίας...

Οι σκέψεις αυτές, αν επικρατήσουν, οδηγούν στην δημιουργία συνθηκών *ηθικού κινδύνου* (*moral hazard*),⁴⁸ που εξηγούν παράτυπες αλλά και καταχρηστικές συμπεριφορές, όπως επί παραδείγματι την μη τήρηση των μέτρων προστασίας, ιδιαίτερα σε χώρους μαζικού συγχρωτισμού, που εγκυμονεί κινδύνους στην περίπτωση θετικότητας στον ιό, ή την παραβίαση των περιοριστικών μέτρων με αναληθείς δικαιολογίες, προκειμένου να αποκομίσουμε κάθε είδους οφέλη, (όχι μόνον οικονομικά), σε σχέση με τους υπόλοιπους που συμμορφώνονται. Η δυσχέρεια επιβολής κυρώσεων, καθώς δεν είναι δυνατή η επιτήρηση όλου του πληθυσμού, επιτείνει τέτοιου είδους καιροσκοπισμούς, αφού οι «παραβάτες» δεν έχουν τίποτα να χάσουν, το δε κόστος από την συμπεριφορά τους επιρρίπτεται στο άλλο, (αθώο και ανυποψίαστο συνήθως), μέρος.

Η οικονομική ανάλυση επισημαίνει ότι αν παρόμοιες συμπεριφορές καταστούν, αργά ή γρήγορα, αντικείμενο μίμησης θα πολλαπλασιαστούν στην πράξη και θα μετατραπούν έτσι σε έναν *συστημικό ηθικό κίνδυνο*, ο οποίος και μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε πλήρη κατάρρευση της «*σχετικής αγοράς*», εν προκειμένω της αγοράς υγείας.

Προβλήματα ανορθολογικότητας εμφανίζονται και όταν οι αποφάσεις μας εκτείνονται σε βάθος χρόνου. Η προσκόλληση στο παρόν και η θετική (*υπερβολοειδής*) προεξόφληση των μελλοντικών εξελίξεων (*hyperbolic discounting*), προτρέπουν στην υποβάθμιση των μακροπρόθεσμων δυσμενών συνεπειών μιας επιλογής, οδηγώντας σε αποφάσεις *τις οποίες ο μελλοντικός μας εαυτός δεν θα ελάμβανε*⁴⁹. Η έντονη προσκόλληση στο σήμερα δημιουργεί μια *προτιμησιακή διάσταση* ανάμεσα στο σημερινό και το μελλοντικό μας εαυτό (*multiple-selves problem*), που οφείλεται σε *χρονική μωπία*, επιδεικνύοντας μια *ασυνεπή συμπεριφορά μέσα στον χρόνο* (*time inconsistency*).⁵⁰ Αποφάσεις που με ευκολία υιοθετούμε σήμερα, είναι αβέβαιο αν θα τις λαμβάναμε αν διαθέταμε την ικανότητα να γνωρίζαμε τις μελλοντικές τους

⁴⁸ Ibid. σ.82

⁴⁹ Ibid. σ.48

⁵⁰ Ibid. σ.49

συνέπειες. Χαρακτηριστικές είναι οι προτροπές προς εμβολιασμό πρώην αρνητών οι οποίοι νόσησαν, επιβεβαιώνοντας την γνωστή λαϊκή ρήση: «στερνή μου γνώση....»

Παράλληλα δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι ο χειρισμός της αβεβαιότητας και η αντιμετώπιση του κινδύνου εξαρτάται και από την φύση μας και συναφώς την τάση μας να αναλαμβάνουμε ρίσκα ή όχι, όντας δηλαδή *φιλοκίνδυνοι* (*risk lovers*), *ουδέτεροι* (*risk neutral*) ή *δυσανεκτικοί στον κίνδυνο* (*risk averse*).⁵¹ Οι φοβικές συμπεριφορές αποτελούν την αιτία τόσο του κοινωνικού απομονωτισμού ως μέτρου προφύλαξης από την πανδημία, όσο και (αντιθέτως) μεγάλου ποσοστού της άρνησης εμβολιασμού από πολλούς, που, αν και πεπεισμένοι για την αποτελεσματικότητά του, μεγαλοποιούν τις όποιες, (ελάχιστες και αμελητέες όπως είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο), παρενέργειες.

5.4. Προβλήματα συλλογικής δράσης

Αυτό που δοκιμάζεται σε περίπτωση επιδημίας είναι η ικανότητα των πολιτών να δράσουν συλλογικά. Οι αναποτελεσματικότητες των αυθόρμητων μεμονωμένων συναλλαγών – συμπεριφορών, πολλαπλασιάζονται όσο αυξάνεται ο αριθμός των προσώπων που καλούνται να συνεργαστούν, καθώς η ανθρώπινη συμπεριφορά συναρτάται με τη χάραξη στρατηγικών και στο ευρύτερο πλαίσιο, εκείνο το οποίο διαμορφώνουν οι πάσης φύσεως οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και νομικοί θεσμοί.⁵²

Ο Θουκυδίδης στην *Ιστορία* του αφιερώνει ένα εκτενές απόσπασμα για τις ηθικές και κοινωνικές συνέπειες του λοιμού που έπληξε την Αθήνα στην εποχή του. Η διήγηση του, συγκεκριμένα, αναδεικνύει πως την περίοδο αυτή η ατομικότητα νίκησε εις βάρος της συλλογικότητας. Η αδυναμία να βρεθεί θεραπεία οδήγησε τους Αθηναίους να καταφεύγουν σε ατομικά μέτρα προστασίας εγκαταλείποντας συλλογικές συνήθειες και πρακτικές που μέχρι τότε τους όριζαν ως μέλη μιας ευνομούμενης και δομημένης κοινωνίας. Από τον φόβο να μην κολλήσουν την ασθένεια δεν πλησίαζαν καν τους πάσχοντες οι οποίοι πέθαιναν μόνοι και αβοήθητοι. Η γενική κούραση τους οδήγησε μάλιστα να εγκαταλείψουν το τελετουργικό των κηδειών, ενώ κυριάρχησε μια γενική ανομία. Συνειδητοποιώντας πόσο εφήμερη είναι η ζωή, αφέθηκαν σε κάθε είδους ηδονές και απολαύσεις και «*φόβος των θεών ή νόμος των ανθρώπων κανείς δεν τους*

⁵¹ Ibid. σ.102

⁵² Δελλής 2018 σ. 81

συνεκράτει, αφενός μεν διότι βλέποντες ότι όλοι εξίσου απέθνησκαν, έκριναν ότι καμιά δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ ευσεβείας και ασεβείας, εξάλλου δε επειδή κανείς δεν πίστευεν ότι θα επιζήση, δια να δώση λόγον των εγκλημάτων του και τιμωρηθή δι αυτά».⁵³

Η οικονομική ανάλυση χρησιμοποιεί το κλασσικό πλέον στην διεθνή θεωρία, *δίλημμα του φυλακισμένου (prisoner's dilemma)*, ενός παιγνίου μη συνεργατικής συμπεριφοράς για να επισημάνει τα *προβλήματα συλλογικής δράσης*, που οφείλονται στην τάση του ανθρώπου να μην συνεργάζεται επαρκώς, αλλά να δρα οπορτουνιστικά, ακόμη και σε συνθήκες όπου η συνεργασία και η κοινωνική αλληλεξάρτηση θα οδηγούσε μαθηματικά στο βέλτιστο αποτέλεσμα.

Οι *οπορτουνιστικές συμπεριφορές* πλήττουν τα περισσότερα δημόσια αγαθά και είναι διαλυτικές για την κοινωνική συνοχή. Τα καταστροφικά τους αποτελέσματα λειτουργούν πολλαπλασιαστικά και απειλούν να μολύνουν ολόκληρη την κοινωνία καθώς, αν γίνουν εμφανείς, η στάση των ανθρώπων που τείνουν προς την τήρηση των κανόνων αλλάζει προς την λάθος κατεύθυνση και κινδυνεύουν να οδηγηθούν σε λανθασμένες, (*υποβέλτιστες* για την οικονομική ανάλυση), επιλογές.

Τέτοιες συμπεριφορές, απαντούν κατεξοχήν στην περίπτωση των *κοινών αγαθών (common goods)* και των «*κοινών τοις πάσι*», όπως κατεξοχήν είναι η δημόσια υγεία, η απόλαυση της οποίας προϋποθέτει συνολική υπευθυνότητα και κοινή συμμόρφωση για την αντιμετώπιση των κινδύνων που την απειλούν. Όσοι προτάσσουν το, στενά ιδωμένο, ατομικό συμφέρον σκέπτονται και δρουν ως *λαθρεπιβάτες (free riders)*, που αποβλέπουν να επωφεληθούν μόνο των παροχών, χωρίς να επωμιστούν και το αναλογούν κόστος. Εκμεταλλεύονται την συνεπή συμπεριφορά των ευσυνείδητων, στους οποίους παρασιτικά στηρίζονται, για την βιώσιμη συντήρηση και την αδάπανη απόλαυση του κοινού αγαθού.⁵⁴

Το γενικό συμφέρον – με άλλα λόγια η κοινωνική ευημερία – ως συνισταμένη κοινών και δημόσιων αγαθών είναι από τη φύση του θύμα αυτής της παθολογίας που ο *Garrett Hardin* αποκάλεσε *τραγωδία των κοινών (tragedy of the commons ή common pool problem)*, εκτεθειμένο στα προβλήματα της συλλογικής δράσης.⁵⁵

⁵³ Η μετάφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Θουκυδίδης, Ιστορία, II, §17, §47-54. Εκδ. Μεταίχμιο 2019

⁵⁴ Δελλής 2018 σ.84

⁵⁵ Hardin, Garret: *The Tragedy of the Commons*, Science 1968/162,1243

Οπορτουμιστικές συμπεριφορές έκαναν την εμφάνισή τους και στην περίπτωση της υπό εξέταση πανδημίας. Από τις τεχνητές ελλείψεις των παρόχων υγειονομικού υλικού που οδηγούσαν σε αδικαιολόγητες ανατιμήσεις και την επιλεκτική διανομή του σπανίζοντος αποθέματος προμηθειών, μέχρι τα τεχνάσματα που χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου μη δικαιούχοι να λαμβάνουν ή να πληθωρίζουν την κρατική ενίσχυση που προορίζεται να στηρίζει όσους πραγματικά έπληξε η πανδημία, γίνεται ευδιάκριτη η τάση περιχαράκωσης και πρόταξης ενός, κακώς νοούμενου, ατομικού εγώ απέναντι στο συλλογικό εμείς.

5.5. Φαινόμενο του λαθρεπιβάτη – Αρνητικές και θετικές εξωτερικότητες

Όταν δεν υπάρχουν κατάλληλοι θεσμικοί κανόνες για τη βιώσιμη διαχείριση ενός αγαθού, ή αυτοί δεν εφαρμόζονται, καθένας έχει το κίνητρο να μη συνεισφέρει στην κοινή προσπάθεια, αλλά να λειτουργήσει εις βάρος των άλλων. Όταν όλοι συμπεριφέρονται κατά εγωιστικό τρόπο, δεν παράγεται το συλλογικό όφελος, ενώ όταν κάποιοι συμπεριφέρονται με κριτήριο το συλλογικό συμφέρον και κάποιοι με ατομικά κριτήρια, το συλλογικό όφελος που θα παραχθεί δεν θα είναι το βέλτιστο δυνατό, σύμφωνα με το θεώρημα της "λαθρεπιβίβασης".

Οι «λαθρεπιβάτες της ανοσίας», έχουν την άποψη ότι μπορούν να προστατέψουν την υγεία τους εκμεταλλευόμενοι τα γενικά μέτρα που λαμβάνονται, ή έστω επιβάλλονται, αρκεί να αφορούν τους άλλους. Το φαινόμενο εμφανίστηκε από την αρχή της πανδημίας, έλαβε όμως την μέγιστη τιμή του με την εμφάνιση του εμβολίου. Οι αρνητές του εμβολιασμού, που λειτουργούν ως λαθρεπιβάτες της κοινωνικής υγείας αλλά και της κοινωνικής συνοχής, στηρίζονται στον εμβολιασμό των άλλων, χωρίς να αποδέχονται καν το ελαχιστότατο ρίσκο, που μπορεί να υπάρξει από τον εμβολιασμό.

Τα άτομα ενδέχεται να επιλέγουν την «λαθρεπιβίβαση» για διάφορους και ετερόκλητους λόγους, όπως η έλλειψη εμπιστοσύνης στην αποτελεσματικότητα των εμβολίων, η θεώρηση ότι οι κίνδυνοι που συνδέονται με τα εμβόλια είναι μεγαλύτεροι από εκείνους που συνδέονται με τη νόσο, η έλλειψη εμπιστοσύνης στο σύστημα υγείας, ο μιμητισμός, η κοινωνική πίεση, ή και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η μεγάλη αύξηση όμως του αριθμού των «λαθρεπιβατών» σε έναν πληθυσμό μπορεί να δημιουργήσει νέες εστίες διάδοσης της νόσου και να αναιρέσει την προστασία από το τείχος ανοσίας.

Οι συνέπειες της συμπεριφοράς των «λαθρεπιβατών της ανοσίας» δημιουργούν αρνητικές παράπλευρες συνέπειες ή κόστη εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.

Η οικονομική ανάλυση χαρακτηρίζει τα κόστη αυτά ως *αρνητικές εξωτερικότητες* της συναλλαγής (*negative externalities*), διότι δεν ενσωματώνονται, (παραμένουν εξωτερικές), στην τιμή της τελευταίας. Κάθε αρνητική εξωτερικότητα ισοδυναμεί με κοινωνικό κόστος, το οποίο εάν δεν εσωτερικοποιηθεί με οποιονδήποτε τρόπο, αυξάνει την αναποτελεσματικότητα της συναλλαγής, την εκτρέπει δηλαδή από την βέλτιστη κατανομή των πόρων την οποία υποτίθεται ότι επιτυγχάνει το αόρατο χέρι της αγοράς.⁵⁶

Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιων αρνητικών εξωτερικοτήτων αποτελεί η μετάδοση του καταστροφικού ιού από τους *λαθρεπιβάτες-φορείς* του ιού, στους «*αθώους παρευρισκόμενους*» (*innocent bystanders*), καθώς η ιδιοσυστασία του ιού και ο τρόπος μετάδοσης και εξάπλωσης του, καθιστά τους τελευταίους ανήμπορους να προστατευθούν αποτελεσματικά. Και καθόλου αμελητέες δεν μπορούν να θεωρηθούν οι επιπτώσεις σε τρίτα «*εμπλεκόμενα*» πρόσωπα, (οικογενειακό περιβάλλον, συγγενείς) αλλά και γενικότερα στο κοινωνικό σύνολο: από την απώλεια οικογενειακού εισοδήματος και θέσεων εργασίας έως το ψυχικό άλγος από την απώλεια συγγενικού ή φιλικού προσώπου.

Και αν αυτές αποτελούν «*κεκαλυμμένες*» μορφές αρνητικών εξωτερικοτήτων, απολύτως μετρήσιμα και οικονομικά υπολογισμένα είναι τα κόστη του συστήματος υγείας, κόστη που επωμίζεται η ολότητα των φορολογουμένων πολιτών και τα οποία, λόγω του κοινωνικού χαρακτήρα του κράτους, αποκλείονται καταρχάς από έναν απάνθρωπο και κυνικό υπολογισμό κόστους οφέλους, που θα ήταν ωστόσο οικονομολογικά συνεπής.⁵⁷

Δεν υπάρχουν όμως μόνο αυτές οι εξωτερικότητες. Στην περίπτωση που ένα μέρος του οφέλους της συναλλαγής – το οποίο δεν αποτυπώνεται στην τιμή – καταλήγει σε τρίτους ή γενικότερα στο κοινωνικό σύνολο, υφίστανται *θετικές εξωτερικότητες*. Τα ευεργετικά αποτελέσματα αυτών των εξωτερικοτήτων αφορούν ιδιαίτερα τα *αγαθά με ιδιαίτερη κοινωνική αξία* (*merit goods*) όπως ειδικά η υγεία.

Τέτοια περίπτωση αποτελεί η δόμηση του τείχους ανοσίας από τον εμβολιασμένο πληθυσμό, τα οφέλη του οποίου είναι προφανή, καθώς χώρες με υψηλά ποσοστά

⁵⁶ Δελλής 2018 σ. 77-79

⁵⁷ βλ. Παπαδομαρκάκη Άννα: Πόσο μας έχει κοστίσει μέχρι σήμερα η περίθαλψη των ασθενών (12.07.20 liberal.gr) και γενικότερα Μαζέτας Δ., Ζακυνθινός Επ. Οικονομική ανάλυση του κόστους των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας εν Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας(2014) Τόμος 6, Τεύχος 2, 78-85

εμβολιασμένων φέρονται ήδη να μιλούν για τέλος της πανδημίας, αίροντας τα περιοριστικά μέτρα.⁵⁸

Ελλοχεύει βεβαίως ο κίνδυνος, τα άτομα, ενεργώντας εγωιστικά και απαξιώνοντας με κοντόφθαλμο τρόπο την αξία της συναλλαγής (του εμβολιασμού επί παραδείγματι), για τα ίδια, να μην την εντάξουν στις προτεραιότητες τους. Απαιτείται τότε μία έξωθεν παρέμβαση, που, είτε μειώνοντας την τιμή της συναλλαγής, (ακόμη και μηδενίζοντάς την) θα επιχειρήσει να αυξήσει το εξωτερικό κοινωνικό όφελος, είτε, στο όνομα του γενικού συμφέροντος θα καταστήσει την συναλλαγή υποχρεωτική. Η πρώτη περίπτωση αντιστοιχεί στην δημιουργία των υποδομών για τον καθολικό δωρεάν εμβολιασμό του πληθυσμού, ενώ η δεύτερη στην επιβαλλόμενη υποχρεωτικότητα για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες (υγειονομικοί υπάλληλοι, πολίτες άνω των 60).

Η πανδημία του νέου κορωνοϊού θα λάβει τέλος «όταν ο κόσμος θα επιλέξει να την τερματίσει», καθώς είναι διαθέσιμα «όλα τα εργαλεία» που απαιτούνται για να καταπολεμηθεί, δήλωσε στις 24.10.2021 ο επικεφαλής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ), *Tedros Adhanom Ghebreyesus*.⁵⁹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

6. Σύνταγμα και πανδημία

Όταν οι αυθόρμητες συμπεριφορές δεν επαρκούν για την εξασφάλιση της συλλογικής ευημερίας έρχεται το Σύνταγμα, ως «σωματοποιημένο» δημόσιο δίκαιο⁶⁰, με τους οργανωμένους, μη συναινετικούς θεσμούς, σαν αντίβαρο στον ομορτισμό και τον εγωισμό που επιδεικνύουν τα μέλη της ιδιωτικής κοινωνίας και αγοράς για να αποκαταστήσει την κοινωνική ισορροπία. Παράλληλα θέτει περιορισμούς στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας, οριοθετώντας την κρατική από την ιδιωτική δράση και προστατεύει την τελευταία από την πιθανή κατάχρηση της μονοπωλιακής θέσης της πρώτης.

⁵⁸ <https://www.kathimerini.gr/world/561496942/dania-synaylia-me-50-000-theates-choris-maskes-kai-apostaseis/>

⁵⁹ <https://www.naftemporiki.gr/story/1792919/gkempresous-poy-o-termatismos-tis-pandimias-einai-epilogi>

⁶⁰ Αλιβιζάτος, Νικόλαος: *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία*, Πόλις 2011

Η οικονομική ανάλυση αναδεικνύει τον εξισορροπητικό ρόλο του Συντάγματος με βάση την *συναινετική* φύση του ως προϋπόθεση για την αύξηση τόσο της ιδιωτικής όσο και (κυρίως) της συλλογικής ευημερίας. Η συνεργατική λογική του Συντάγματος συμβάλλει στην αποτελεσματικότητα, καθιερώνοντας μέσω της εναρμόνισης των δικαιωμάτων αμοιβαία επωφελείς συμπεριφορές. Αποκαλύπτει τις προτιμήσεις των μερών και μειώνει το κόστος που προκαλείται από την δράση τόσο των ιδιωτών όσο και των φορέων εξουσίας.

Η οικονομολογική θεώρηση της δεσμευτικότητας των συνταγματικών διατάξεων και της συμμόρφωσης των κοινωνιών σε ένα αμοιβαία αποδεκτό πλαίσιο νομιμότητας που εγκαθιδρύει, μας παραπέμπει στην άριστη *κατά Pareto*⁶¹ κατάσταση, την οποία όλοι δέχονται, διότι όλοι ωφελούνται από αυτήν.

Υπό αυτή την οπτική τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο συνταγματικό κείμενο δεν έχουν μία όψη μόνον προστατευτική, τα δικαιώματα αποτελούν και μία συνθήκη συμβίωσης, μία συνθήκη ομαλής συνύπαρξης των ανθρώπων μέσα στην κοινότητα και αυτό έχει να κάνει και με τη γενικότερη σχέση μεταξύ Δικαίου και Ηθικής.⁶²

Τα θεμελιώδη δικαιώματα συνιστούν το συμβατικό αντιστάθμισμα των κανόνων που προβλέπουν την λήψη δημοσίων αποφάσεων στην βάση της πλειοψηφίας, ακόμη και αντίθετων προς τις ατομικές προτιμήσεις. Η κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων στο όνομα της αλληλεγγύης ενισχύει έτι περαιτέρω τον συναινετικό χαρακτήρα του Συντάγματος και την *κατά Pareto* αποτελεσματικότητά του, καθώς θέτει τους πάντες σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη στην οποία βρίσκονταν πριν το συνταγματικό κείμενο.

6.1. Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος

Η οικονομική ανάλυση του δικαίου ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ικανότητα των θεσμών να προσαρμόζονται στις έκτακτες συνθήκες χωρίς να πάψουν να επιτελούν τις θεμελιώδεις λειτουργίες τους και δίχως να χάνουν την δυνατότητα να ανακάμψουν

⁶¹ Vilfredo Pareto : *Manual d' Economie Politique*, 1909. Σύμφωνα με το κριτήριο Pareto, μία επιλογή κρίνεται επιθυμητή, (ανώτερη *κατά Pareto*- Pareto superior) για ένα σύνολο δύο ή περισσότερων προσώπων, όταν βελτιώνει την κατάσταση τουλάχιστον ενός από αυτά χωρίς να καθιστά χειρότερη την κατάσταση των υπολοίπων. Αν όλες οι πιθανές αλλαγές που είναι Pareto superior λάβουν χώρα και οδηγηθούμε σε ένα σημείο όπου καμία αλλαγή δεν είναι δυνατή χωρίς να ζημιωθεί κάποιος, τότε έχουμε φτάσει στο άριστο σημείο *κατά Pareto*, (Pareto optimum), που ονομάζεται επίσης “αποτελεσματικό σημείο *κατά Pareto* », (Pareto efficient).

⁶² Γεραπετρίτης Γ. στην συζήτηση «Πανδημία, θεμελιώδη δικαιώματα και δημοκρατία - Η πρόκληση του εμβολιασμού» 04.02.2021 που διοργάνωσε ο *Κύκλος Ιδεών* διαθέσιμο σε <https://ekyklos.gr/sb/800-transcription-pandimia-themelioidi-dikaiomata-kai-dimokratia-i-proklisi-tou-emvoliasmoy.html>

μετά το τέλος της κρίσης.⁶³ Μια τέτοια «ανθεκτικότητα» αποτελεί, μεταξύ άλλων, κριτήριο της αποτελεσματικότητας, πιο απλά της ικανότητας να ανταποκρίνονται στο ρόλο τους ως ρυθμιστές της δημόσιας σφαίρας.

Η πανδημία αποτελεί κλασική περίπτωση δοκιμασίας της ανθεκτικότητας του Συντάγματος.⁶⁴ Το κυριότερο γνώρισμα αυτής της ανθεκτικότητας αποτελεί η ικανότητα προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες, αλλά και η ανάκαμψη από τις επιπτώσεις εν δυνάμει επικίνδυνων γεγονότων, κατά τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό διασφαλίζοντας την διατήρηση, την αποκατάσταση αλλά ακόμη και την ενδυνάμωση έπειτα από ισχυρά πλήγματα.

Το Σύνταγμα καλείται να λειτουργήσει εγγυητικά σε βάθος χρόνου, να κατοχυρώνει αποτελεσματικά τα αντιτιθέμενα συμφέροντα στο παρόν και το μέλλον. Τόσο σε συνθήκες ομαλότητας όσο και σε χαλεπούς καιρούς δοκιμάζεται η ικανότητα του να εξακολουθεί να συνδιαμορφώνει την πραγματικότητα με την κανονιστική του δύναμη. Στις δύσκολες και απρόβλεπτες καταστάσεις οφείλει να επιδεικνύει προσαρμοστικότητα, η οποία συναρτάται και με την ευελιξία των νομικών ρυθμίσεων. Πρόκειται για την αγορακεντρική προσέγγιση (*market-oriented approach*) του Συντάγματος και του κράτους-μιμητή της αγοράς. Οι νομοτελειακοί κανόνες της εξελικτικής αντίληψης περί αγοράς του *Milton Fridman* βρίσκουν σύστοιχη εφαρμογή και στην συνταγματική θεωρία. Όπως οι ανορθολογικές συμπεριφορές των επενδυτών, είτε προσαρμόζονται, (πολλές φορές υπό το βάρος των ζημιών τους) και μεταμορφώνονται σε ορθολογικές, είτε, (αν επικρατήσουν), οδηγούν την αγορά σε κατάρρευση, έτσι και το συνταγματικό οικοδόμημα κινδυνεύει με κατάρρευση, αν δεν διαθέτει τους αναγκαίους μηχανισμούς προσαρμογής στην εξελισσόμενη πραγματικότητα.

Σε ένα αυστηρό Σύνταγμα, όπως το ελληνικό, που η τυπική του τροποποίηση, όπου και όταν επιτρέπεται, συνδέεται με αυξημένο κόστος αλλαγής, η προσαρμοστικότητα οπλίζει τον συνταγματικό κανόνα με το απαραίτητο κύρος ώστε να ανθίσταται σε κάθε είδους αντισυνταγματικές πρακτικές. Η υποδοχή των απρόβλεπτων και εξαιρετικών γεγονότων από το Σύνταγμα συναρτάται, όχι μόνο με το θεσμικό πλαίσιο, αλλά και με την συνταγματική κουλτούρα της κάθε χώρας. Για την οικονομική ανάλυση του δικαίου και την λογική της αποτελεσματικότητας, ένα ανθεκτικό Σύνταγμα θα πρέπει

⁶³ Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική... σ.25

⁶⁴ Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική... Συνταγματική ανθεκτικότητα και υγειονομική κρίση σ.103-110

έτσι: α) Να διαθέτει δοκιμασμένους μηχανισμούς που επιτρέπουν στην έννομη τάξη να προσαρμόζεται στις έκτακτες ανάγκες, (εν προκειμένω της πανδημίας), χωρίς να παραβιάζεται ή να παρακάμπτεται η κανονιστική του δύναμη και χωρίς να απαιτείται συνταγματική μεταβολή. Τέτοιους μηχανισμούς αποτελούν οι συνταγματικές ρυθμίσεις που προβλέπουν την επείγουσα νομοθέτηση και την ευέλικτη λειτουργία της κυβέρνησης (βλέπε κατωτέρω) και β) Να επιτρέπει την επίκαιρη και ζωντανή «ανάγνωσή» του, χωρίς προερμηνευτικές αγκυλώσεις και ιδεολογήματα. Μια τέτοια ανάγνωση θα αμβλύνει τις αβεβαιότητες και τις ασυμμετρίες πληροφόρησης, καθιστώντας το ενεργό και ικανό να επιτελεί αδιάλειπτα την λειτουργία του (*living Constitution*).

6.2. Σύνταγμα και δικαιώματα

Η οικονομολογική ανάγνωση της συνταγματικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων θεωρεί τα δικαιώματα πολύτιμα, γιατί διασφαλίζουν βέλτιστες επιλογές και επιτρέπουν στον άνθρωπο να ζει πιο αποτελεσματικά την ζωή του. Συμβάλλουν δηλαδή στην επίτευξη ατομικής, αλλά κατ' επέκτασιν και συλλογικής, ευημερίας. Η αναγνώριση τους διασφαλίζει βέλτιστες επιλογές, στη λογική του *θεωρήματος του Coase*. Παρέχει τη δυνατότητα στον φορέα τους να ικανοποιήσει συγκεκριμένες ανάγκες με το μικρότερο δυνατό κόστος.

Η εξάντληση του συνταγματικού λόγου στην υπερβολική επίκληση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και η αποσπασματική επίκληση τους και η θεληματική αγνόηση των συνταγματικών υποχρεώσεων, αποτελεί μία από τις οξύτερες εκφάνσεις του «συνταγματικού λαϊκισμού», της αβίαστης χρήσης του Συντάγματος προκειμένου να θεμελιωθεί (συνταγματικά) μία γνώμη που (ενδεχομένως να) είναι αρεστή σε μεγάλο τμήμα του κοινωνικού συνόλου. Αυτή η «δικαιωματοκρατία», ο στείρος «δικαιωματισμός» ευθύνεται συχνά για την ενεργοποίηση του «κοινωνικού αυτοματισμού», υπεύθυνου για την ενεργοποίηση διχαστικών αντανεκλαστικών σε τμήματα της κοινωνίας, με αρνητικές επιπτώσεις, διαλυτικές της κοινωνικής συνοχής.

Προκειμένου να αποτραπούν παρόμοιες καταστάσεις, χρειάζεται η ανάγνωση του καταλόγου των δικαιωμάτων να είναι πλήρης, συνεκτική και να εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των συνταγματικών αξιών. Όλοι θυμούνται ότι το άρθρο 5§1 του Συντάγματος κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθενός να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του, λιγότεροι όμως συνεχίζουν την ανάγνωση στις επόμενες λέξεις:

«εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα...» (άρα και το καθήκον του κράτους να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, 21.3.Σ)⁶⁵

Η οικονομολογική θεώρηση του Συντάγματος μας οδηγεί και στην απαραίτητη στάθμιση, μέσα από την ανάλυση κόστους οφέλους της βέλτιστης κάθε φορά δοσολογίας μεταξύ κηδεμονισμού, άνωθεν παρέμβασης και ιδιωτικής αυτενέργειας

6.3. Ειδικότερα: Το χρέος κοινωνικής αλληλεγγύης (25 §4 Σ)

Ως συναινετικό κείμενο το Σύνταγμα αξιώνει από όλους την εκπλήρωση του χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης. Το άρθρο 25 παράγραφος 4, η κλασική ρήτρα, (αν και ίσως η πιο παραμελημένη), αφορά το χρέος εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η νομική έννοια της αλληλεγγύης αποκτά νόημα σε κρίσεις, όπως αυτή που βιώνουμε, υπενθυμίζοντας μας την επώδυνη αλήθεια της αλληλεξάρτησης μας: ότι όλοι μας μετέχουμε στην μοίρα του άλλου και ευθυνόμαστε για αυτήν. Η συλλογική ύπαρξη δεν ζητά, αλλά απαιτεί την συμβολή στην αλληλεγγύη από πλευράς του πολίτη, με αρχές αμοιβαίας ελευθερίας και αναλογικής ισότητας, (καθήκοντα αλληλεγγύης όπως η αναλογική φορολογία, η υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση κ.α.), όπως και το χρέος εκπλήρωσης της αλληλεγγύης από πλευράς πολιτείας, που οφείλει να υπηρετεί την πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε Ελευθερία και Δικαιοσύνη (25§2Σ).

Η οικονομολογική ανάγνωση του άρθρου 25 Σ το συναρτά με την αποτελεσματική επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας που επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: Αφενός, με την υποχρέωση των κρατικών οργάνων να διασφαλίζουν την «αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων» (25§1Σ) και αφετέρου με την απαγόρευση της «καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων» (25§3Σ) και την διασύνδεση τους με το συνταγματικό ορισμό περί ευημερίας.⁶⁶ Κάθε δικαίωμα εξάλλου είναι μικτό, κυρίως με την έννοια ότι στον φορέα του αντιστοιχεί όχι μόνον η ελευθερία άσκησης του, αλλά και η ανάλογη ευθύνη, ώστε η άσκηση αυτή να μην αναιρεί τον πυρήνα των δικαιωμάτων των λοιπών μελών του κοινωνικού συνόλου.

⁶⁵ Δελλής Γιώργος: Υποχρεωτικός εμβολιασμός, δικαιώματα και λογική. Η Καθημερινή της Κυριακής, 18.07.2021

⁶⁶ Δελλής, 2018. σ.274

7. Το Δίκαιο σε στιγμές κρίσης: Εργαλεία ταχείας λήψης δημοσίων αποφάσεων

Αιφνίδια, απρόβλεπτα και μεγάλης κλίμακας γεγονότα που απειλούν κοινωνίες και κράτη ενεργοποιούν την αίσθηση επείγοντος και απαιτούν ταχεία αντίδραση, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η περαιτέρω, άμεση και συχνά στιγμιαία, επιδείνωσή τους.

Η πανδημία, αν και το πλέον πρόσφατο, δεν αποτελεί το μόνο τέτοιο παράδειγμα. Φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές, τρομοκρατικές επιθέσεις, πόλεμοι, απειλές κατά του πολιτεύματος ή της δημόσιας τάξης, οικονομικές ή χρηματοπιστωτικές κρίσεις και ότι άλλο ενδεχομένως προκύψει στον σύγχρονο ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, διαταράσσει την κανονική λειτουργία του κράτους και αναγκάζει τους πολιτικούς σχηματισμούς να καταφεύγουν σε ιδιαίτερες διατάξεις, στο Δίκαιο της ανάγκης⁶⁷, (*Emergency Law*), που παρά το λατινικό *necessitas non habet legem* (η ανάγκη δεν έχει νόμο, *ανάγκα και θεοί πείθονται*), προβλέπεται για να ρυθμίσει αυτές τις μη κανονικές περιόδους. Το Δίκαιο αυτό είναι ο τρόπος που το ίδιο το συνταγματικό σύστημα επιλέγει για να μπορέσει να κανικοποιήσει μια έκτακτη κατάσταση, καθώς η αποτελεσματικότητα και η βιωσιμότητα του εξαρτώνται από την δυνατότητα προσαρμογής στις νέες συνθήκες⁶⁸.

Μπροστά στην ανάγκη να ρυθμιστούν πολύπλοκες και αβέβαιες καταστάσεις η συνήθης λειτουργία της Πολιτείας αλλάζει, ενισχύεται η διακριτική ευχέρεια της δημόσιας διοίκησης και διευρύνεται η έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Παράλληλα η καθιερωμένη νομοπαραγωγική διαδικασία αναστέλλεται και εκχωρούνται αυξημένες αρμοδιότητες στα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας για την εφαρμογή των στρατηγικών και επιχειρησιακών σχεδίων.

Η αποτελεσματικότητα αντιμετώπισης μιας κρίσης κρίνεται κυρίως από την ταχύτητα εκτίμησης της πραγματικότητας και την έγκαιρη λήψη αποφάσεων προς αποτροπή του κινδύνου που εμφανίστηκε. Απαιτείται αναπροσαρμογή των μέσων δράσης του κράτους ανάλογα με τα μεταβαλλόμενα δεδομένα ως προς την πρόγνωση και την αντιμετώπιση αβέβαιων διακινδυνεύσεων⁶⁹.

⁶⁷ Για το Δίκαιο της Ανάγκης βλ. μεταξύ άλλων Αναστασίου- Ιωάννου Δ. Μεταξά, «*Το δίκαιο της ανάγκης και η διάσταση της νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*», Αθήνα 1970, επετειακή ανατύπωση του Ιδρύματος Τσάτσου 2017 εκδ. Ευρασία και Α Τζίκα-Χατζοπούλου, Α. Καραμάνου, «*Το Δίκαιο της Έκτακτης Ανάγκης*» Περιβάλλον και Δίκαιο τ.3/2011 σ.421-435.

⁶⁸ Δελλής 2020 σ.74

⁶⁹ Η ανάγκη προσαρμοστικότητας του Δικαίου αποτυπώνεται στην ρήση του Πλουτάρχου: «*η ανάγκη πείθει ότι προς καιρόν δει τους νόμους εάν καθεύδειν*» (Αγησίλαος, XXX, 613).

Ωστόσο η έκτακτη κατάσταση ανάγκης δεν υπονοεί και την αναστολή του κράτους δικαίου. Προκειμένου το δίκαιο της ανάγκης να ενταχθεί ομαλά μέσα στο δικαιοϊκό πλαίσιο οφείλει να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες αρχές που προβλέπονται από τα σχετικά όργανα της διεθνούς και εθνικής νομοθεσίας:

Την αρχή της εξαιρετικής απειλής: Η κρίση πρέπει να αντιστοιχεί σε ένα πραγματικό η επικείμενο κίνδυνο που να εκφεύγει από τη συνήθη πορεία των πραγμάτων.

Την αρχή της προσωρινότητας: Η χρονική διάρκεια διατήρησης των μέτρων που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης πρέπει να είναι περιορισμένη.

Την αρχή της δημόσιας δήλωσης και επικοινωνίας: Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης πρέπει να αναγγελθεί δημόσια και να γνωστοποιείται η πράξη της κήρυξης στους πολίτες και στην διεθνή κοινότητα.

Την αρχή της νομιμότητας: Κάποια δικαιώματα και ελευθερίες δεν μπορούν να ανασταλούν ή να περιοριστούν με αφορμή την κρίσιμη κατάσταση.

Την αρχή της αναλογικότητας: Τα μέτρα που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης πρέπει να είναι ανάλογα με το επίπεδο του κινδύνου (μέγεθος και επιπτώσεις).

Σε Ενωσιακό επίπεδο η κήρυξη και η εφαρμογή της κατάστασης εξαιρέσεως υπόκειται σε νομική ρύθμιση, με όρους αναπαλλοτρίωτου σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κάθε μέλους της εκάστοτε πολιτικής κοινωνίας, με τις λιγότερες δυνατές εκπτώσεις από τις εγγυήσεις του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους δικαίου και με την ταχύτερη δυνατή αποκατάσταση της «κανονικότητας». Υπό το πρίσμα αυτό η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη Δημοκρατία μέσω του Δικαίου, (πιο γνωστή ως «Επιτροπή της Βενετίας»⁷⁰), κατόπιν πρότασης του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, *David Sassoli*, κατάρτισε Ενδιάμεση Έκθεση για την αξιολόγηση των μέτρων που έχουν ληφθεί από τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, κατά την αντιμετώπιση της πανδημίας, υπό το πρίσμα της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁷¹

⁷⁰ Η Επιτροπή της Βενετίας αποτελεί ανεξάρτητο θεσμικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, συγκροτούμενο από συνταγματολόγους με καταγωγή από τα κράτη-μέλη. Συντάκτες της εν λόγω Έκθεσης είναι οι Νίκος Αλιβιζάτος (Ελλάδα), Veronika Bilkova (Τσεχία), Oliver Kask (Εσθονία), Rafael Rubio (Ισπανία), Kaarlo Tuori (Φινλανδία) και Ben Vermeulen (Ολλανδία).

⁷¹ Ψήμιας, Θωμάς: Θεσμικά αντίβαρα και υγειονομική κατάσταση ανάγκης: Μια επισκόπηση της έκθεσης της επιτροπής της Βενετίας 11.12.2021 syntagmawatch.gr

Σύμφωνα με την Έκθεση, υφίστανται τρεις δυνατότητες απόκλισης από το διεθνές δίκαιο των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε εξαιρετικές περιστάσεις: η κήρυξη κατάστασης εξαίρεσης, η επιβολή περιορισμών σε συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα μέσα από μια εξαιρετική διαδικασία θέσπισης μέτρων και η υιοθέτηση ρήτρας παρέκκλισης. Οι τρεις αυτές περιπτώσεις αναφέρονται στο «συντεταγμένο» δίκαιο της ανάγκης, δηλαδή ρυθμίσεις που προβλέπονται από τα συντάγματα, ή την διεθνή ή την ενωσιακή νομοθεσία, για μικρές ή μεγάλες καταστάσεις ανάγκης σε αντίθεση με το συντακτικό δίκαιο της ανάγκης, το οποίο προκύπτει και θεμελιώνεται αφ' εαυτού, σε απρόβλεπτες και καινοφανείς πραγματικές καταστάσεις που ξεπερνούν τις προβλέψεις της έννομης τάξης.⁷²

Στη χώρα μας, ο πρώτος τρόπος κήρυξης κατάστασης ανάγκης προβλέπεται στο (μηδέποτε χρησιμοποιηθέν έως σήμερα) άρθ. 48 Συντ., βάσει του οποίου «σε περίπτωση πολέμου, επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων, ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, καθώς και αν εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η Βουλή, με απόφασή της, που λαμβάνεται ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης, θέτει σε εφαρμογή, σε ολόκληρη την Επικράτεια ή σε τμήμα της, το νόμο για την κατάσταση πολιορκίας». Στην περίπτωση αυτή, η Βουλή, μετά από πρόταση της κυβέρνησης, θέτει τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, συνιστά εξαιρετικά δικαστήρια και αναστέλλει ορισμένα, περιοριστικά καθοριζόμενα, άρθρα του Συντάγματος. Αφότου έχει κηρυχθεί «κατάσταση πολιορκίας», μέτρα μπορούν να λαμβάνονται και δια Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου (άρθρο 48 παρ. 5 του Συντάγματος), καθίσταται δυνατή η αναστολή της ισχύος των ρητά αναφερόμενων συνταγματικών δικαιωμάτων, (π.χ. λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων που περιορίζουν την ελευθερία κίνησης, αναστολή του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι κ.λπ.), για προσωρινό χρονικό διάστημα (με απώτατο χρονικό όριο τις 15 ημέρες)⁷³.

Ο δεύτερος τρόπος ενεργοποιείται μέσα από το θεσμικό μηχανισμό που παρέχει το άρθ. 44 παρ. 1 Συντ. για έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου (ΠΝΠ)⁷⁴ από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με προσυπογραφή, δηλαδή αποφασιστική αρμοδιότητα, της Κυβέρνησης, η οποία έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια να αξιοποιήσει την εν λόγω

⁷² Βενιζέλος, Ευάγγελος: «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία» Το Βήμα, 01.04.2020

⁷³ βλ. Σπυρόπουλος /Κοντιάδης /Ανθόπουλος /Γεραπετρίτης (Ιωάννης Στυλιανός Κούτνατζης), ΕρμΣυντ (2017) άρθ.48

⁷⁴ Σπυρόπουλος /Κοντιάδης /Ανθόπουλος /Γεραπετρίτης (Βασιλική Χρήστου), ΕρμΣυντ (2017) άρθ.44 αρ.1

συνταγματική δυνατότητα προς αντιμετώπιση «έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης». Οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου οι οποίες ισχύουν αμέσως, τελούν υπό την αίρεση έγκυρης, (μέσα σε σαράντα μέρες), κύρωσής τους από τη Βουλή και παύουν να ισχύουν εφεξής σε περίπτωση που δεν εγκριθούν εντός τριμήνου από το κατεξοχήν αρμόδιο νομοθετικό όργανο⁷⁵.

Ο τρίτος τρόπος συνίσταται στην ενεργοποίηση της ρήτρας παρέκκλισης (*derogation clause*), η οποία προβλέπεται από το άρθ. 15 § 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), βάσει του οποίου «σε περίπτωση πολέμου ή άλλου δημόσιου κινδύνου που απειλεί τη ζωή του έθνους, κάθε υψηλό συμβαλλόμενο μέρος δύναται να λάβει μέτρα κατά παράβαση των προβλεπόμενων υποχρεώσεων από την παρούσα Σύμβαση, στο απαιτούμενο από την εν λόγω κατάσταση αναγκαίο όριο και υπό τον όρο τα μέτρα αυτά να μην αντιτίθενται σε άλλες υποχρεώσεις που απορρέουν από διεθνές δίκαιο». Τα κράτη-μέλη που επιλέγουν να ενεργοποιήσουν τη ρήτρα του άρθ. 15§1 ΕΣΔΑ οφείλουν να ενημερώνουν με τεκμηριωμένες εκθέσεις τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα αίτια που τα οδήγησαν στην εν λόγω επιλογή, για τα συγκεκριμένα μέτρα που έλαβαν κατά το διάστημα της κηρυσσόμενης κατάστασης παρέκκλισης και για τον τρόπο με τον οποίο αποκαθιστούν την «κανονικότητα» στην απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών της Σύμβασης (άρθ. 15 § 3 ΕΣΔΑ).

7.1. Αποτελεσματικά διαδικαστικά εργαλεία: οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου

Εξ αυτών ο δεύτερος κανονιστικά προβλεπόμενος τρόπος για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης ανάγκης χρησιμοποιήθηκε στη χώρα μας για την αντιμετώπιση της πανδημίας, δηλαδή ενός ζητήματος που άπτεται της δημόσιας υγείας και όχι της καταχρηστικά, (και, για αυτό το λόγο, επικίνδυνα), επικαλούμενης «εθνικής ασφάλειας». Πρόκειται για τον μηχανισμό του άρθρου 44§1 Σ, δηλαδή για τη δυνατότητα έκδοσης Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου προκειμένου να

⁷⁵ Βλ. σχ. Μποτόπουλος, Κωνσταντίνος: Κορωνοϊός και έκτακτη ανάγκη 17.03.2020 (syntagmawatch.gr) όπου το δίκαιο της ανάγκης βρίσκει τρεις γενικές υποδοχές στο ελληνικό Σύνταγμα: α) μια «πολιτική», δηλαδή σε περιόδους ειρήνης, έκφραση στο άρθρο 44 παρ. 1, μια «στρατιωτική» έκφανση, μέσω του άρθρου 48, και μία «πολιτειακή» – απευθυνόμενη στους πολίτες και με αντικείμενο τη σωτηρία του πολιτεύματος (ακροτελεύτιο άρθρο).

αντιμετωπιστεί μία εξαιρετικώς επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη, η οποία δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με βάση τις προβλέψεις της ισχύουσας νομοθεσίας, ενώ δεν υπάρχει η χρονική άνεση να ψηφιστεί, έστω με την κατεπείγουσα διαδικασία, τυπικός νόμος. Ο συνταγματικός νομοθέτης θέλησε να κανικοποιήσει στο άρθρο 44 Σ μια εξαιρετική διαδικασία. Με τον τρόπο αυτόν θέλησε να την προφυλάξει από την αυθαιρεσία πιθανών εξωσυνταγματικών διαδικασιών. Με την γενική πρόβλεψη των εκτάκτων περιπτώσεων εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης θέλησε να συμπεριλάβει όλο το φάσμα των περιπτώσεων που αποκλίνουν της κανονικότητας.⁷⁶

Οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, πάντως, που θεσπίστηκαν αφήνουν ιδιαίτερα εκτεταμένα περιθώρια δράσης στην κανονιστικώς δρώσα διοίκηση προς εξειδίκευση των ρυθμίσεων με Υπουργικές Αποφάσεις. Προβλέπεται ωστόσο ότι κάθε απόφαση του Υπουργού Υγείας και, εφόσον χρειάζεται, των συναρμόδιων Υπουργών, που θα εξειδικεύει τα παραπάνω μέτρα, οφείλει να καθορίζει ρητά τη συγκεκριμένη ανάγκη δημόσιας υγείας, τη διάρκεια ισχύος του περιορισμού και τα όργανα επιβολής του, ενώ υπάρχει και γενική πρόβλεψη για οιονεί δικαστική προστασία: «έκφραση αντιρρήσεων» ενώπιον του προέδρου Διοικητικού Πρωτοδικείου της περιοχής στην οποία ισχύουν τα μέτρα, δυνατότητα εκδίκασης χωρίς αυτοπρόσωπη παρουσία του «ενάγοντος», εφόσον υφίσταται κάποιου είδους περιορισμό, αμετάκλητη απόφαση.

Με τις ΠΝΠ περιορίστηκαν δικαιώματα και ελευθερίες και ρυθμίστηκαν οικονομικά και εργασιακά θέματα. Δεν έμειναν ανεπηρέαστες ούτε σχέσεις που παραδοσιακά μένουν εκτός δικαιοϋκούς ρυθμίσεις όπως η θρησκευτική πίστη και η τέλεση λατρευτικών εκδηλώσεων.

Εύλογο, ή έστω αναμενόμενο, είναι λοιπόν να εγείρονται ενστάσεις και νομική κριτική από την οποία ωστόσο απουσιάζει η αμφισβήτηση της νομιμότητας των ίδιων των πράξεων.

Η καταφυγή στο δίκαιο της ανάγκης είναι ιστορικά φορτισμένη,⁷⁷ καθώς οι διατάξεις του Συντάγματος του 1975 ήλθαν να τυποποιήσουν και ως εκ τούτου να θέσουν όρια και προϋποθέσεις σε μια πάγια διοικητική πρακτική αναγκαστικών νόμων, πράξεων υπουργικού συμβουλίου ή και απλών υπουργικών αποφάσεων, οι οποίες, με την ανοχή

⁷⁶ Δεν πρόκειται δηλαδή για αδυναμία του συνταγματικού νομοθέτη να προβλέψει όλες τις πιθανές καταστάσεις έκτακτης ανάγκης (ακούσιο νομοθετικό κενό) όπως υποστηρίζει μέρος της θεωρίας βλ. Αναστασίου- Ιωάννου Δ. Μεταξά ο.π. σελ. 29

⁷⁷ Οι ειδικές διατάξεις για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών έχουν ως αφετηρία την ρωμαϊκή *dictatura* βλ. σχ. Κριάρη, Ι.: *Οι συνταγματικοί θεσμοί αντιμετώπισης κρατικών κρίσεων στην Ελλάδα και την αλλοδαπή*, 1985

της νομολογίας μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, εκδίδονταν χωρίς νομοθετική εξουσιοδότηση για λόγους κατεπείγοντος και λάμβαναν στη συνέχεια τον δρόμο της κύρωσης από τη Βουλή, ή, (πολύ χειρότερα), δεν εισάγονταν καν στη Βουλή για ψήφιση, ή και δε δημοσιεύονταν στην ΕτΚ. Μέχρι την περίοδο της οικονομικής κρίσης η προσφυγή στην διαδικασία έκδοσης ΠΝΠ ήταν μικρή. Το 2012 (δημοσιονομική κρίση) όμως εκδόθηκαν συνολικά 25 ΠΝΠ.

Μια πρώτη ένσταση αφορά τον φόβο, ότι καθώς η πανδημία οδήγησε στην λήψη αποφάσεων για τα συστήματα υγείας, την οικονομία και την πολιτική με βραχυπρόθεσμο ορίζοντα, δεν αποκλείεται οι αποφάσεις αυτές να καταστούν μόνιμες, ή πάντως να επιβιώσουν ως ισχυρές τάσεις και μετά το τέλος της υγειονομικής κρίσης, μετατρέποντας το κοινωνικό πείραμα των ακραίων περιορισμών και την χρήση των νέων τεχνολογιών σε ένα νέο μοντέλο οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης.⁷⁸

Σχετική με την πρώτη, είναι και η κριτική ότι οι πολυάριθμες υπουργικές αποφάσεις που εκδόθηκαν καταδεικνύουν την ενίσχυση της διακριτικής ευκαιρίας της Δημόσιας Διοίκησης και την διεύρυνση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος.

Τέλος, ότι σε αρκετές περιπτώσεις έγινε κατάχρηση της συνταγματικής πρόβλεψης για την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, αφού επιμέρους ζητήματα θα μπορούσαν να συζητηθούν στην (υπολειπόμενη) Βουλή, με τις επείγουσες διαδικασίες νομοθέτησης και με την πρόβλεψη εξ αποστάσεως διασκέψεων.⁷⁹

Εξίσου σοβαρές με τις ενστάσεις όμως είναι και οι φωνές που μας επαναφέρουν στην (σκληρή) πραγματικότητα. Οι συνήθειες πολιτικές δεν μπορούν (και δεν πρέπει) να ακολουθούνται, όταν η συγκυρία απαιτεί άμεσες και κυρίως αποτελεσματικές λύσεις καθώς το διακύβευμα είναι μεγάλο: η ίδια η ζωή. *Σε δύσκολες εποχές είναι λάθος να κρύβεται κανείς πίσω από την ανάμνηση της κανονικότητας*⁸⁰

Πρέπει να επισημανθεί ότι αντίθετα με άλλες χώρες όπου υπήρξε μια ενεργοποίηση των εργαλείων σχετικά με την έκτακτη νομοθέτηση, η χώρα μας παρέμεινε στις τακτικές διαδικασίες.

Εν πρώτοις, η επιβολή των μέτρων με Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου ανταποκρίνεται πλήρως στον σκοπό που υπηρετεί αυτός ο θεσμός («έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης»)⁸¹ Η

⁷⁸ Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική...σ.118 και Τσεβάς, Στέλιος: Θεσμικά διδάγματα της πανδημίας [www. constitutionalism.gr](http://www.constitutionalism.gr) 29.03.2020

⁷⁹ Ibid. σ.99-100

⁸⁰ Δελλής, 2020 σ.75

⁸¹ Γιώργος Σωτηρέλης, Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία www. constitutionalism.gr 12.04.2020

λειτουργία του κοινοβουλίου, έστω και υπό σοβαρούς περιορισμούς, δεν διακόπηκε. Αντίθετα υπήρξε μια πολύ συστηματική δικαιοπαραγωγή: κατά τη διάρκεια της κρίσης παρήχθησαν περίπου 120 νομοσχέδια μέσα σε ένα χρόνο, χωρίς η κυβέρνηση να καταφύγει σε εργαλεία ταχείας νομοθέτησης, δηλαδή επείγοντα ή κατεπείγοντα νομοσχέδια. Τα περιοριστικά μέτρα ανταποκρίνονταν όντως στον ορισμό του προσωρινού μέτρου, καθώς λαμβάνονταν ανά εβδομάδα με την επιτροπή των επιδημιολόγων να τα επικαιροποιεί κάθε Παρασκευή, ανάλογα με την εξέλιξη της πανδημίας και την γεωγραφική διασπορά του ιού.⁸²

Η πολιτική ηγεσία ανταποκρίθηκε στις ανάγκες των καιρών, οι θεσμοί άντεξαν και η συνταγματική κανονιστικότητα δεν διαταράχθηκε.

7.2. Το περιεχόμενο και η ωρίμανση των μέτρων με τα διδάγματα της ΟΑΔ - Cost Benefit Analysis

Είναι φανερό, (και κοινότοπο να επαναλαμβάνεται), ότι τα μέτρα που ελήφθησαν στόχευαν πρωτίστως στην προστασία της υγείας τόσο της ατομικής (5§2,§5 Σ), όσο και της δημόσιας (21§3 Σ). Πολλοί λοιπόν έσπευσαν να μιλήσουν για προτεραιοποίηση του δικαιώματος της υγείας έναντι άλλων δικαιωμάτων⁸³, γεγονός που (θα) δικαιολογούσε τον περιορισμό των τελευταίων. Στηρίχθηκαν μάλιστα στην άποψη ότι το δικαίωμα στην υγεία λειτουργεί ως έρεισμα για τον περιορισμό άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως της επιχειρηματικής ελευθερίας και υπό ομαλές συνθήκες. Με ένα *argumentum a minori ad majus* για την περίοδο της πανδημίας, υποστηρίχθηκε μια θέση υπεροχής ή προτίμησης του επίμαχου δικαιώματος (της υγείας), έναντι άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ είναι γνωστό ότι στο συνταγματικό μας σύστημα τα δικαιώματα είναι όλα ίσα και συνεπώς δεν τίθεται θέμα ιεραρχικής αξιολόγησης τους και ούτε θέμα κατισχύσεως μιας κατηγορίας έναντι άλλης (των κοινωνικών έναντι των ατομικών).

Η οικονομική ανάλυση του δικαίου δεν συμμερίζεται τις παραπάνω απόψεις. Με το ορθολογικό βλέμμα της αναλύει τόσο το περιεχόμενο όσο και την ωρίμανση των μέτρων με το μεθοδολογικό εργαλείο της *Ανάλυσης Κόστους Οφέλους (ΑΚΟ) Cost Benefit Analysis (CBA)*. Προκειμένου να αξιολογήσει την αποτελεσματικότητα των

⁸² Γιώργος Γεραπερίτης: «Πανδημία, θεμελιώδη δικαιώματα και δημοκρατία - Η πρόκληση του εμβολιασμού» e- kyklos ο.π.

⁸³ Στην νομολογία έχει υποστηριχθεί ότι «η προστασία της ανθρώπινης υγείας προηγείται παντός άλλου αγαθού» ΣτΕ 3381/2001, ΕλλΔνη 2002, σ.1192 επ.

μέτρων χρησιμοποιεί το εργαλείο αυτό κυρίως μέσα από την εκτίμηση των επιπτώσεων που συνεπάγεται μια δημόσια απόφαση.

Η αυστηρή μεθοδολογία που χρησιμοποιείται συνίσταται σε σύγκριση αριθμητικών μεγεθών (τιμών), τα οποία εκφράζουν τα διάφορα είδη κόστους και οφέλους και καταλήγει στην διατύπωση ενός, θετικού ή αρνητικού, αποτελέσματος. Στην πλέον «σκληρή» εκδοχή της, η αποτύπωση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων μιας δημόσιας απόφασης ταυτίζεται με μια χρηματική, δηλαδή οικονομικά αποδοτική στάθμιση του κόστους και οφέλους, στηριγμένη στην συμμετρησιμότητα και συγκρισιμότητα (*commensurability, compatibility*) μεγεθών. Οι λιγότερο αυστηρές παραλλαγές της ανάλυσης αυτής όμως, οι οποίες δεν απαιτούν καταγραφή όλων των συγκρινόμενων μεγεθών με χρηματικές τιμές, περιλαμβάνουν την ανάλυση κόστους και αποτελεσματικότητας (*cost-effectiveness, cost-utility analysis*), όπου συγκρίνεται το κόστος περισσότερων τρόπων δράσης για την επίτευξη συγκεκριμένου αποτελέσματος χωρίς το όφελος τους να αποτιμάται σε χρήμα, λόγω της μη χρηματικής φύσης του επιδιωκόμενου σκοπού, αλλά και την ανάλυση διακινδύνευσης και οφέλους (*risk benefit analysis*), που εστιάζει στην σχέση μεταξύ επικινδυνότητας και ωφελειών από την εξεταζόμενη δραστηριότητα. Οι τελευταίες αυτές μέθοδοι χρησιμοποιούνται κυρίως προκειμένου να αποτιμηθούν δράσεις, που αφορούν αγαθά των οποίων η οικονομολογική αποτύπωση είναι δύσκολη εάν όχι αδύνατη, όπως η ανθρώπινη ζωή, η προστασία του περιβάλλοντος ή η δημόσια υγεία.

Σε όλες τις χώρες του κόσμου η αντιμετώπιση της πανδημίας κινήθηκε ανάμεσα στο δίπολο υγεία και οικονομία. Και αν η δεύτερη είναι κατεξοχήν δεκτική χρηματικής αποτίμησης (*monetized*), δεν ισχύει το ίδιο και για την πρώτη. Δεν μπορεί επί παραδείγματι να μετρηθεί η αξία της ανθρώπινης ζωής⁸⁴ ή να υπολογιστούν οι ζωές που σώθηκαν από την υιοθέτηση των μέτρων. Άρα η «σκληρή» (*hard*) οικονομολογική εκδοχή της ανάλυσης κόστους οφέλους δεν είναι η κατάλληλη για να αποτιμηθεί η καταλληλότητα των μέτρων. Όμως, όπως είδαμε παραπάνω, υπάρχουν και άλλες πιο «soft» εκδοχές της ίδιας μεθόδου που θα μας επιτρέψουν την εξαγωγή συμπερασμάτων με σχετικά μεγαλύτερη ακρίβεια. Ένα τέτοιο τεστ διαβαθμισμένης αποτελεσματικότητας θα αποτελέσει εργαλείο εκτίμησης των ληφθέντων μέτρων μόνο εφόσον τα συγκρινόμενα μεγέθη αποτυπώνονται με επιστημονικά δόκιμο τρόπο. Στην

⁸⁴ Για την αποτίμηση της ανθρώπινης ζωής, η οικονομική θεωρία προτείνει την μέθοδο «Value of Statistical Life» (VSL) Δελλής, 2018. σ.205

περίπτωση της πανδημίας, η λήψη μέτρων οφείλει να λαμβάνει υπόψιν έγκυρες επιστημονικές εκτιμήσεις και στηριγμένη σε αυτές να αποφασίζει για τη δημόσια ρύθμιση. Η τεχνοκρατική αρτιότητα καθίσταται μια επιπλέον πηγή νομιμοποίησης της δημόσιας δράσης, πέρα από την νομιμοποίηση που τους προσδίδει η δημοκρατία και η προστασία των δικαιωμάτων.

8. Η επιστημονική συμβολή στην λήψη δημοσίων αποφάσεων

Η αντιμετώπιση της πανδημίας στη χώρα μας, ανέδειξε, για πρώτη φορά τόσο καθαρά, την συμβολή της γνώμης των επιστημόνων, των ειδικών, στην λήψη δημοσίων αποφάσεων. Η αργαστή συνύπαρξη του επιδημιολογικού με τον πολιτικό λόγο στην καθημερινή ενημέρωση των 18:00 κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας είναι γεμάτη από έντονους συμβολισμούς: Είτε πρόκειται για τον ΠΟΥ και τους άλλους ειδικευμένους διεθνείς οργανισμούς, είτε για τους ειδικούς στη Ρώμη, στο Παρίσι, στη Μαδρίτη και στην Αθήνα, οι λοιμωξιολόγοι και οι άλλοι επιστήμονες του κλάδου της επιδημιολογίας φαίνονται να έχουν τον πρώτο λόγο, με τους πολιτικούς να ακολουθούν. Η ελληνική κοινωνία, καίτοι χαρακτηρίζεται ως κοινωνία με χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης προς τους κρατικούς θεσμούς, έδειξε ισχυρή προσήλωση στις επιδημιολογικές οδηγίες των επιστημόνων και πρωτόγνωρη εμπιστοσύνη στο υγειονομικό πλάνο που εκείνοι πρότειναν και η κυβέρνηση εφήρμοξε. Σε μια χώρα που η πρότερη εμπειρία διαχείρισης κρίσεων έφερε την παθογένεια του «*lack of expertise*» στους καθ' ύλην αρμόδιους, θα ήταν τουλάχιστον αφελές τα παραπάνω να αποδοθούν μόνον στον πατρικό και καταπραΰντικό λόγο του πολύτεκνου καθηγητή με τις διεθνείς διακρίσεις και την πολύχρονη εμπειρία,⁸⁵ που ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με τον διατακτικό, και όχι σπάνια αυταρχικό, τόνο των αρχών της «Πολιτικής Προστασίας».

Το προβάδισμα αυτό της επιστήμης έναντι της πολιτικής, η αναβάθμιση των «τεχνοκρατών» έναντι των «εκλεγμένων»⁸⁶, ανέδειξε μεταξύ άλλων και τον κρίσιμο ρόλο που καλείται πλέον να παίζει η τεχνοκρατία στην λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

⁸⁵ Ο καθηγητής Σωτήρης Τσιόδρας αποκαλούσε τα έμβρυα «παιδιά στην κοιλιά της μανούλας τους» και τα θύματα «γαπημένους μας νεκρούς» Πολίτης, Γιώργος Ν.: *Το παράδειγμα της Ελλάδας, 16 μαθήματα από την πανδημία*, εκδ. Ψυχογιός, 2020 σ.23

⁸⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, Οι επιστημονικές διαφωνίες σε ώρα κρίσης «...σε ζητήματα μεγάλης σημασίας για την επιβίωση των εθνών, όπως είναι η δημόσια υγεία, η αναγνώριση του προβαδίσματος της επιστήμης έναντι της πολιτικής, η αναβάθμιση των «τεχνοκρατών» έναντι των «εκλεγμένων», δεν ανατρέπει απλώς παραδεδομένες αντιλήψεις: συνιστά νίκη του ορθολογισμού και βάζει τους κάθε είδους λαϊκιστές και σαλτιμπάγκους στο περιθώριο», <https://www.constitutionalism.gr/>

Πολλοί βέβαια έσπευσαν να θεωρήσουν ότι οι εποχές της «κανονικής» κοινοβουλευτικής δημοκρατίας φαίνεται να έχουν περάσει και έκαναν λόγο απαξιωτικά για μια «βουβή νομιμοποίηση των τεχνοκρατών»⁸⁷ και για «ιατρικοποίηση της πολιτικής και πολιτικοποίηση της ιατρικής»,⁸⁸ όπου ο ιατρικός τεχνικός λόγος φαίνεται να υποκαθιστά τις πολιτικές αποφάσεις και να δοκιμάζει την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στην πολιτική εξουσία. Τίθεται έτσι το ζήτημα ποια είναι η σχέση του δικαίου, της κυριαρχίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος με την τεχνοκρατία, πως δηλαδή η επιστημονική γνώση μπορεί να εντάσσεται μέσα στην πολιτική διαβούλευση, στη λήψη των αποφάσεων, χωρίς από την άλλη πλευρά να κλονίζεται η δημοκρατική αντιπροσώπευση και η δημοκρατική λογοδοσία και μέχρι ποιο βαθμό η πολιτική απόφαση πρέπει να εξαρτάται από την ειδική επιστημονική γνώση⁸⁹. Και κρατά ζωντανή την πολιτειολογική συζήτηση με γνώμονα τις αρχές της αποτελεσματικότητας και της συνταγματικής νομιμότητας και ιδιαίτερα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης.

8.1. Οι τεχνοκρατικές αποφάσεις υπό το πρίσμα της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου

Τοποθετώντας την αποτελεσματικότητα στο επίκεντρο, η οικονομική ανάλυση προσδίδει στην έννοια της νομιμότητας μια νέα όψη: για να είναι κάτι νόμιμο πρέπει να είναι και αποτελεσματικό. Το *δίπολο* του πατερναλισμού και της ελευθερίας ανάμεσα στο οποίο ισορροπεί το παραδοσιακό Δημόσιο δίκαιο, συμπληρώνεται και με έναν *τρίτο πόλο*, εκείνον της τεχνοκρατικής αποτελεσματικότητας. Συνυφασμένη με την αποτελεσματικότητα, η τεχνοκρατική αρτιότητα καθίσταται μια επιπλέον πηγή νομιμοποίησης της δημόσιας δράσης, πέρα από την νομιμοποίηση που της προσδίδει η δημοκρατία και η προστασία των δικαιωμάτων.⁹⁰ Οι δημόσιες αποφάσεις οφείλουν να αντέχουν σε «τεστ αποτελεσματικότητας» τόσο στο στάδιο λήψης τους, όσο και σε

⁸⁷ Τ. Βιδάλη, «Η βουβή νομιμοποίηση», <https://www.constitutionalism.gr/>: «Η γοητεία των τεχνοκρατών εκφράζεται όλο και συχνότερα με την ανάληψη από αυτούς κρίσιμων δημόσιων αξιωμάτων, κατ' εξοχήν πολιτικής φύσης. Η παρουσία ιδίως οικονομολόγων (πανεπιστημιακών, τραπεζιτών κ.λπ.), αλλά και επιχειρηματιών που διαθέτουν ένα τεκμήριο πρακτικής τεχνογνωσίας (Μπερλουσκόνι, Τραμπ) σε αμιγώς πολιτικές -και όχι μόνον «υπηρεσιακές» ή «ειδικού σκοπού»- κυβερνήσεις, είναι σήμερα μια απολύτως κυρίαρχη τάση σε όλο τον κόσμο».

⁸⁸ Ελ. Ρεθυμνωτάκη, «Πανδημία, ειδημοσύνη και δημοκρατική πολιτική», Π. Καπόλα- Γ. Κουζέλης-Ορ. Κωνσταντάς (επ.), Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου, Τοπικά ΙΘ', 2020

⁸⁹ Δ. Τσάτσος, Πολιτεία, 2010

⁹⁰ Δελλής 2018 σ.230

εκείνο του ελέγχου τους, δικαστικού και μη.⁹¹ Η ποιότητα μιας τεχνοκρατικά σωστής / αποτελεσματικής απόφασης προσδίδει κύρος (*autoritas*)⁹² στο όργανο το οποίο την λαμβάνει ακόμη και αν τούτο στερείται εχεγγύων δημοκρατικότητας. Η Επιτροπή Λοιμωξιολόγων, (νυν Εθνική Επιτροπή Εμπειρογνομόνων Δημόσιας Υγείας), που συγκροτήθηκε για την αντιμετώπιση της πανδημίας, μπορεί να μην έχει κανένα λαϊκό έρεισμα, ωστόσο κανείς δεν αμφισβητεί ότι οι αποφάσεις της για τα ενδεικνυόμενα μέτρα, οπλισμένες με την επιστημονική εγκυρότητα των μελών της, προστατεύουν τη δημόσια υγεία με πολύ καλύτερο τρόπο από ότι θα μπορούσαν να κάνουν οι αιρετοί άρχοντες του εθνικού κοινοβουλίου ή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Κάτι που νομιμοποιεί το έργο τους στην κοινωνία των πολιτών αλλά και δικαιολογεί την νομική δεσμευτικότητα των αποφάσεων τους.

Αλλά και γενικότερα, η διακυβέρνηση δεν αρκεί να είναι δημοκρατική ή να εγγυάται τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Επιβάλλεται να είναι και «καλή» (*good governance*), δηλαδή αποτελεσματική. Υπό το πρίσμα αυτό ένα νέο δημόσιο δίκαιο προκρίνει μια όλο και μεγαλύτερη μεταφορά ισχύος από τους πολιτικούς προς μη πολιτικούς θεσμούς. Πρόκειται για το μοντέλο του διοικητικού/ρυθμιστικού κράτους (*regulatory/administrative State*)⁹³ που κατευθύνει ένα μέρος των δημοσίων επιλογών από τα πολιτικά όργανα σε διοικητικούς φορείς με αυξημένα εχέγγυα τεχνοκρατίας και αμεροληψίας και ενσωματώνει στην διοικητική αλλά και την νομοπαραγωγική διαδικασία τις μεθόδους της οικονομικής ανάλυσης, ώστε να τεκμηριώνεται η αποτελεσματικότητα αυτών των επιλογών.⁹⁴ Η παρακολούθηση της σύγχρονης, ταχύτατα μεταβαλλόμενης πραγματικότητας απαιτεί τεχνοκρατική εξειδίκευση, συνεχή εποπτεία και αναπροσαρμογή των ρυθμίσεων που εκφεύγει των δυνατοτήτων των αιρετών αντιπροσώπων. Και πέραν των άλλων η ανάθεση του διοικητικού έργου και της λεπτομερειακής νομοθέτησης σε εξειδικευμένους τεχνοκράτες μειώνει τα *κόστη συναλλαγής*, τις «*τριβές*», που δημιουργούνται από την λειτουργία μιας πολύπλοκης μηχανής. Το γενικό συμφέρον έχει περισσότερες πιθανότητες να επιδιωχθεί από πρόσωπα τα οποία δεν ενεργούν με γνώμονα την επανεκλογή τους, αρκεί να οργανωθούν αποτελεσματικά. Οι πολιτικές για το *δημόσιο μάνατζμεντ* (*new public management*) εντάσσονται σε αυτή την προσπάθεια⁹⁵.

⁹¹ Ibid.σ. 223

⁹² Δελλής, ο.π. σ. 231

⁹³ Ibid σ.122,201,295

⁹⁴ Ibid.σ. 295

⁹⁵ Ibid.σ. 318

Η αναβάθμιση του τεχνοκράτη σε σύγκριση με τον πολιτικό δεν σημαίνει παρά την αλλαγή ρόλου για τον τελευταίο. Καλείται πλέον, όχι να εκτελεί και να διαμορφώνει τις συλλογικές επιλογές, αλλά να επιβλέπει κατά πόσο οι επιλογές αυτές διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που υπέδειξε στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας και να εξασφαλίζει την διαχρονικότητα και την βιωσιμότητα της λειτουργίας του Δήμου: «Έκαστος εφ' ω ετάχθη». Με τα λόγια του Δημήτρη Τσάτσου, «η πολιτική επιλογή παραμένει μεν στην αρμοδιότητα του πολιτικού φορέα, διατηρείται δηλαδή η πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου, αυτός όμως που τον εκφέρει εκ των πραγμάτων, αλλά και λόγω της πολιτικής του ευθύνης, αδυνατεί να αγνοήσει τους όρους και τα όρια, κυρίως βέβαια τους κινδύνους που επισημαίνει ο επιστημονικός λόγος».⁹⁶

8.2. Σύζευξη πολιτικής και τεχνοκρατίας

Στα καθ' ημάς, η σχέση επιστήμης και πολιτικής είναι συνταγματικά οργανωμένη, γιατί η επιστημονική θέση, η τεκμηριωμένη και διεθνώς παραδεκτή εντός επιστημολογικού παραδείγματος των ιατροβιολογικών επιστημών, είναι στοιχείο της αιτιολογίας του νόμου (74§1Σ) και της αιτιολογίας των διοικητικών πράξεων (άρθρο17 ΚΔΔια)⁹⁷ που ελέγχεται δικαστικά στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας και κυρίως της αρχής της αναλογικότητας.⁹⁸

Το αίτημα για «καλή» ή «καλύτερη» δημόσια ρύθμιση (*good/better regulation*), βρίσκει κατεξοχήν έκφραση στον Ν. 4622 / 2019, Κεφ. Γ', (αρθρ.57-64) «*Νομοπαρασκευαστική Διαδικασία και Καλή Νομοθέτηση*». Υιοθετώντας σχεδόν αυτούσιες τις προτάσεις του ΟΟΣΑ⁹⁹ για ρυθμιστική μεταρρύθμιση (*regulatory reform*), ορίζει τα συστατικά της δημόσιας ρύθμισης, και αναφέρεται όχι μόνο στα νομοσχέδια ή στις τροπολογίες στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής διαδικασίας αλλά και «κάθε πράξη ή απόφαση η οποία περιέχει γενικούς και απρόσωπους κανόνες δικαίου και είναι μείζονος σημασίας». Ιδιαίτερα η «*Αιτιολογική Έκθεση του Νόμου*» και η «*Ανάλυση Συνεπειών Ρυθμίσεων*», μετατρέπουν τα διδάγματα της οικονομικής ανάλυσης σε διαδικαστικά εργαλεία για την λήψη καλύτερων, δηλαδή

⁹⁶ Δ. Τσάτσος, ο.π. σ.382

⁹⁷ Κάθε ατομική διοικητική πράξη «πρέπει να έχει αιτιολογία» η οποία να είναι «σαφής, ειδική και επαρκής»

⁹⁸ Ε.Βενιζέλος «Πανδημία, θεμελιώδη δικαιώματα και δημοκρατία - Η πρόκληση του εμβολιασμού» <https://ekyklos.gr/sb/800-transcription-pandimia-themeliodi-dikaiomata-kai-dimokratia-i-proklisi-tou-emvoliasmoy.html>

⁹⁹ Better Regulation in Europe: Greece, OECD 2012

αποτελεσματικότερων, δημοσίων αποφάσεων. Η τεχνοκρατική τεκμηρίωση των επιλογών του δημόσιου ρυθμιστή καθίσταται αναγκαστική διαδικαστική προϋπόθεση, που επιβάλλεται για την τεκμηρίωση των δημοσίων επιλογών.

Αλλά και η δικαιοσύνη φαίνεται να αμφισβητεί την δυνατότητα νομοθέτησης χωρίς επιστημονικό υπόβαθρο. Η προσήκουσα τεκμηρίωση των δημοσίων αποφάσεων με επιστημονικές μελέτες, τις καθιστά πέρα από διαφανείς για τον πολίτη και ελέγξιμες από τον δικαστή, ο οποίος αν και αποφεύγει να ελέγξει την *ορθότητα των πολιτικών εκτιμήσεων και επιλογών*, στηρίζεται σε αυτήν για την θεμελίωση της κρίσης του.¹⁰⁰ Η αμερικανική δικαιοσύνη μάλιστα συναρτά την νομολογιακή της θέση να αναγνωρίζει ευρεία διακριτική ευχέρεια στις ρυθμιστικές αρχές (*deference*), από την τήρηση διαδικασιών και την χρήση εργαλείων τα οποία καταδεικνύουν πως αυτές μερίμνησαν προσηκόντως για την επιστημονική στοιχειοθέτηση των επιλογών τους.¹⁰¹

Η έννοια της νομιμότητας αποκτά πλέον μια νέα όψη: για να είναι κάτι νόμιμο πρέπει να είναι και αποτελεσματικό, όπως η έννοια της αποτελεσματικότητας ενσωματώνεται στο Δημόσιο δίκαιο μέσα από γενικές αρχές – το τρίπτυχο επικουρικότητα, αναλογικότητα και βιωσιμότητα – αλλά και διαδικαστικά εργαλεία για την μέτρηση της.

Στο διά ταύτα: Ήταν αποτελεσματική η συμβολή των επιστημόνων στην διαχείριση της κρίσης; Η απάντηση είναι ότι εκ του αποτελέσματος κρινόμενη, ήταν όχι μόνον αποτελεσματική, αλλά απαραίτητη και σωτηρία. Μέσα από αυτήν την κρίση αναδείχθηκε με πάρα πολύ μεγάλη έμφαση η αξία της επιστήμης, η αξία των επιστημονικών δεδομένων, το πώς στην πραγματικότητα πολιτική και τεχνοκρατία μπορούν να συνυπάρξουν, χωρίς να είναι αντιθετικοί πόλοι. Η επιτυχής διαχείριση της πανδημίας οφείλεται μεταξύ άλλων στην τήρηση των μέτρων που πρότειναν οι επιστήμονες και η κυβέρνηση αποδέχτηκε και έκανε πράξη. Άλλωστε, όσοι ηγέτες κρατών αγνόησαν τις υποδείξεις των επιδημιολόγων και των εμπειρογνομόνων της δημόσιας υγείας, όπως ο *Donald Trump*, ο *Boris Johnson* και ο *Jair Bolsonaro*, πέραν του ότι υπέστησαν δεινές πολιτικές ήττες, επιδείνωσαν με τις αποφάσεις τους τις υγειονομικές συνθήκες, πληρώνοντας βαρύτατο φόρο αίματος.

¹⁰⁰ Βλ. ΣτΕ (Ολ) 376/2014, ΣτΕ (Ολ) 2194/2014 και ΣτΕ (Ολ)2287/2015

¹⁰¹ Σχετική η απόφαση του Supreme Court, *Industrial Union 448 U.S.607 (1980)* γνωστή και ως «υπόθεση του βενζολίου»

9. Ο ελευθεριακός πατερναλισμός και τα νέα εργαλεία δημόσιας ρύθμισης

Η οικονομική ανάλυση του δικαίου με κριτήριο την αποτελεσματική επιδίωξη της κοινωνικής ευημερίας παρακάμπτει τις διαχωριστικές γραμμές που έχει χαράξει ο νομικισμός και αναζητά τα εκάστοτε βέλτιστα μέσα για την πραγμάτωση των στόχων της δημόσιας δράσης. Η αποτελεσματική επιδίωξη της ευημερίας δεν υπηρετείται πλέον μόνο με τα φορμαλιστικά εργαλεία εντολής και ελέγχου (*command and control*) του παραδοσιακού διοικητικού δικαίου, δηλαδή με κανονιστικές και ατομικές «εκτελεστές» πράξεις ή με υλικά μέσα καταναγκασμού¹⁰².

Σε ευθεία αντίθεση με τον *αυστηρό η καταναγκαστικό πατερναλισμό (coercive paternalism)*, που συνεπάγεται ευρείες παρεμβάσεις και δραστικούς περιορισμούς στην ιδιωτική αυτονομία με την καταναγκαστική μεταβολή των προτιμήσεων του ατόμου- κοινωνού, η συμπεριφορική οικονομική ανάλυση του δικαίου (ιδίως), προτείνει ένα νέο πρότυπο, το οποίο μέσω εστιασμένων παρεμβάσεων του νομοθέτη επιχειρεί να επηρεάσει τις συμπεριφορές μας, ιδιαίτερα αυτές με κοινωνικές επιπτώσεις, «πηδαλιουχώντας» τις¹⁰³ προς την λήψη «ορθών», άρα επωφελών αποφάσεων. Ο *ήπιος – ελευθεριακός πατερναλισμός (ή φιλελεύθερος) (soft-libertarian paternalism)*¹⁰⁴ είναι το νέο ρεύμα που ως μέσα χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, το *soft law* και τις *παρωθήσεις ή νυγμούς (nudges)*.

Η χρησιμοποίηση της μεθοδολογίας και των εργαλείων του ελευθεριακού πατερναλισμού αποκτά ιδιαίτερη σημασία όσο οι ανορθολογικές συμπεριφορές εξακολουθούν να υπάρχουν μέσα στην κοινότητα. Τέτοιες συμπεριφορές φαίνεται να κλιμακώνονται μάλιστα επικίνδυνα καθώς στην περίπτωση της εν λόγω πανδημίας από την απλή άρνηση χρήσης προστατευτικών μέσων μεταπήδησαν στην άρνηση του εμβολιασμού και κορυφώθηκαν με την συνειδητή απείθεια σε, αναγκαστικές και *lege artis*, σωτήριες για την ίδια τη ζωή πράξεις (παροχή οξυγόνου, διασωλήνωση κλπ.) με τραγικά αποτελέσματα. Μία πολιτική *ελαφράς χειρός*,¹⁰⁵ που θα ωθεί προς την λήψη επωφελών ατομικών αποφάσεων, ενδέχεται να λειτουργήσει πολύ πιο αποτελεσματικά από καταναγκαστικές επιβολές, όπως η επαπειλούμενη, (έστω για συγκεκριμένες ομάδες), υποχρεωτικότητα των εμβολιασμών¹⁰⁶.

¹⁰² Δελλής, ο.π. σ. 217-221

¹⁰³ Καραμπατζός ο.π. σ.105

¹⁰⁴ Ibid. σ.90

¹⁰⁵ Ibid. σ.116

¹⁰⁶ Για το θέμα το οποίο εκφεύγει των σκοπών της παρούσης βλέπε μεταξύ πολλών άλλων την μονογραφία της Κούτνατζη- Παναγοπούλου Φερενίκης: *Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε*

9.1. Άτυπες ρυθμίσεις: Soft Law

Οι δημόσιοι θεσμοί, πέρα από το τρίπτυχο «θέσπιση κανόνα – εφαρμογή κανόνα – επιβολή κυρώσεων», ενδέχεται να προκρίνουν και μη τυπικές μορφές δράσης, όπως είναι η ενημέρωση των πολιτών, η διατύπωση μη δεσμευτικών κειμένων ή να προκρίνουν το συντονισμό των οριζόντιων εννόμων σχέσεων μέσω της έγκρισης προτύπων συμβατικών κειμένων και διαδικασιών διαμεσολάβησης η διαιτησίας. Στο οπλοστάσιο τους προστίθενται ακόμη και μέσα τα οποία προέρχονται από το ιδιωτικό δίκαιο, όπως οι μηχανισμοί ιδιωτικής επιβολής, (*private enforcement*), ενός δημοσίου σκοπού¹⁰⁷.

Αντί για την επιβολή ρητών επιταγών με κανόνες δικαίου οι οποίοι είναι υποχρεωτικοί, συναρτώνται με κυρώσεις και επιβάλλονται με δημόσιο καταναγκασμό, η οικονομική ανάλυση του δικαίου προτείνει και την εκπόνηση ατύπων ρυθμίσεων (*soft law*) από τα διοικητικά όργανα. Πρόκειται επί της ουσίας για κανόνες δικαίου-διατύπωση επιταγών με γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα-από τους οποίους λείπει μόνον ο τύπος. Η πλέον γνωστή μορφή ατύπων ρυθμίσεων, αλλά όχι η μόνη, είναι οι εσωτερικές εγκύκλιοι (*directives*) της διοίκησης,¹⁰⁸ με τις οποίες εξειδικεύεται το νομοθετικό πλαίσιο και παρέχονται υποδείξεις στους υπαλλήλους για τον τρόπο εφαρμογής του και έπονται οδηγίες, συστάσεις κ.α.¹⁰⁹

Στη διάρκεια της πανδημίας, η χρήση των ατύπων ρυθμίσεων έλαβε μεγάλη έκταση αλλά και συνέβαλε ουσιαστικά τόσο στην πληροφοριακή ενημέρωση του πληθυσμού όσο και στην τήρηση των υγειονομικών κανόνων, όσων βέβαια δεν είχαν επιβληθεί με νομοθετικές διατάξεις ή κανονιστικές πράξεις (συνήθως με την μορφή Κοινών Υπουργικών Αποφάσεων).

Και ο Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ) και Εθνική Επιτροπή Εμπειρογνομόνων Δημόσιας Υγείας (ΕΕΕΔΥ)¹¹⁰ εξέδωσαν πληθώρα άτυπων

περίοδο πανδημίας, *Μία ηθικο-συνταγματική θεώρηση*. Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου διαθέσιμο σε <https://www.cecl.gr>

¹⁰⁷ «Για παράδειγμα, με την εισαγωγή ειδικών κανόνων που διευκολύνουν την διεκδίκηση αστικών αποζημιώσεων για παραβάσεις της περιβαλλοντικής νομοθεσίας» Δελλής 2018 σ.219

¹⁰⁸ «Η νομολογία τις αντιμετωπίζει μάλλον εχθρικά. Εάν έχουν μόνο ερμηνευτικό χαρακτήρα, θεωρούνται μη εκτελεστές διοικητικές πράξεις, άρα αδιάφορες για το δικαστή. Εάν περιέχουν νέους κανόνες δικαίου, πρόκειται για ανυπόστατες πράξεις, οι οποίες δεν παράγουν καμιά δεσμευτικότητα διότι σφετερίζονται κανονιστική εξουσία Δελλής ο.π. σ.338

¹⁰⁹ Δελλής ο.π. σ.218,302

¹¹⁰ Η επιτροπή λειτούργησε καταρχάς άτυπα ως συμβουλευτικό όργανο της κυβέρνησης γνωστή ευρέως και ως «Επιτροπή των Λοιμωξιολόγων» πλέον όμως συγκροτήθηκε στο πλαίσιο του Νόμου Ν. 4675/2020 (ΦΕΚ 54_11-3-2020 τΑ') αρθρα 10-12, ως τακτικό όργανο.

ρυθμίσεων, με τη μορφή εγκυκλίων, κανονισμών, οδηγιών και συστάσεων¹¹¹ (που η ανώτερη διαβάθμισή τους κορυφώνεται στην «ισχυρή» σύσταση, το τελευταίο σκαλοπάτι πριν την «υποχρεωτική επιβολή»)¹¹². Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και η «ημερήσια έκθεση επιδημιολογικής επιτήρησης λοίμωξης από το νέο κορωνοϊό (COVID-19)»¹¹³ της οποίας ο πληροφοριακός χαρακτήρας ενδέχεται να έχει έντονα παιδευτικά αποτελέσματα. Τόσο στην πρώτη φάση της πανδημίας, η οποία χαρακτηρίστηκε από πλήρη άγνοια και σύγχυση απόψεων για το νέο άγνωστο ιό, μεταξύ ειδικών και μη, όσο και μετά την εμφάνιση του εμβολίου, η πληροφοριακή ενημέρωση και η σωστή καθοδήγηση που προσέφεραν αυτές οι άτυπες ρυθμίσεις συνέβαλαν ουσιαστικά στην σωτήρια υιοθέτηση ορθών πρακτικών από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Αυτό που ίσως διαφεύγει είναι ότι η ρυθμιστική εμβέλεια του *soft law* συχνά πολλαπλασιάζεται, καθώς συνοδεύεται με την, (ανεπαίσθητη και νομικά αναληθή), πεποίθηση των ενεργούντων ότι συμμορφώνονται σε κανόνα δικαίου (*opinio necessitatis vel juris*)¹¹⁴ διευκολύνοντας την δημιουργία και αποκρυστάλλωση ομοιόμορφης συμπεριφοράς.

9.2. Παρωθήσεις προς την «σωστή» συμπεριφορά: Νυγμοί

Ίσως η πιο γνήσια μορφή ήπιου κηδεμονισμού είναι αυτή που προτείνουν στην περίφημη θεωρία περί νυγμών, (*Nudge theory*), οι *Richard Thaler* και *Cass Sunstein*, καθηγητές Οικονομικών και Νομικής αντιστοίχως. Το 2008 μετά από μακρά και γόνιμη επιστημονική συζήτηση, εκδίδουν ένα πρωτοποριακό σύγγραμμα που θα σηματοδοτήσει την συμπεριφορική οικονομική και θα δημιουργήσει μία νέα θεωρία περί δημόσιας πολιτικής: *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness*.¹¹⁵

Η θεωρία ξεκινά με μια διαπίστωση: Ο πατερναλισμός βρίσκεται παντού γύρω μας και σε πολλές περιπτώσεις, είναι μάλιστα αναπόφευκτος. Το σημαντικό ερώτημα που

¹¹¹<https://covid19.gov.gr/ektakta-metra-prostasias-tis-dimosias-ygeias-apo-ton-kindyno-peraitero-diasporas-koronoiou-sars-cov-2-sto-synolo-tis-epikrateias-gia-to-diastrima-apo-to-savvato-19-iouniou-2021-kai-ora-600-eos-kai-t/>

¹¹²<https://www.moh.gov.gr/articles/health/dieythynsh-dhmosias-ygieinhs/metra-prolhpshs-enanti-koronoioy-sars-cov-2/>

¹¹³ <https://eody.gov.gr/imerisia-ekthesi-epitirisis-covid-19>

¹¹⁴ Αραβαντινός, Ιωάννης: *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, 1978 σ.91-94

¹¹⁵ Thaler, Richard & Sunstein, Cass, R.: *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, 2008.

Sunstein, Cass, R.: *Nudging: A very short guide*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2499658 (02.12.2109).

πρέπει να τίθεται επομένως δεν είναι η αναγκαιότητα ή μη των κρατικών παρεμβάσεων, αλλά το ποια είναι η καταλληλότερη μεταξύ των ρυθμιστικών επιλογών που διαθέτει ο νομοθέτης. Ο *ελευθεριακός πατερναλισμός* που προτείνουν δεν αποτελεί οξύμωρο,¹¹⁶ αλλά συνώνυμο μιας αποτελεσματικής δημόσιας παρέμβασης που κατευθύνει χωρίς να εξαναγκάζει: Υποστηρίζουν ότι οι, «προβλέψιμα ανορθολογικοί»,¹¹⁷ άνθρωποι μπορούν να παρωθηθούν προς τη λήψη ορθών ατομικά, αλλά και κοινωνικά επωφελών, αποφάσεων, μέσω εστιασμένων, επιλεκτικών παρεμβάσεων, που αποτελούν τους λεγόμενους *νυγμούς ή παρωθήσεις (nudges)*.¹¹⁸

Οι ευεργετικές επιδράσεις, για το άτομο ή το κοινωνικό σύνολο, του ελευθεριακού πατερναλισμού στηρίζονται κυρίως στην *αρχιτεκτονική επιλογής (choise architecture)*. Ο σχεδιαστής– αρχιτέκτονας των επιλογών, είναι αυτός που καθορίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι κοινωνικοί προβαίνουν στις επιλογές τους. Τους ωθούν να αναζητήσουν οι ίδιοι τις βέλτιστες επιλογές με ενεργητικό τρόπο και όχι ως απλοί αποδεκτές εντολών. Μια τέτοια αρχιτεκτονική βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο σχεδιασμό κατάλληλων κανόνων προεπιλογής (*default rules*), αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Το *ελαφρύ άγγιγμα (light touch)* μέσω του οποίου επενεργεί ο ελευθεριακός κηδεμονισμός προς θεραπεία ή περιορισμό διάφορων σοβαρών ελλειμμάτων ορθολογικότητας, εκμεταλλεύεται και κανόνες πληροφόρησης (*disclosure rules*), ιδίως αυτούς που δεν περιορίζονται σε απλή καταγραφή γεγονότων, αλλά εμπεριέχουν και μια αξιολογική χροιά μαζί με μια προσπάθεια πειθούς, όπως επί παραδείγματι οι εκπαιδευτικές εκστρατείες κατά του καπνίσματος ή οι καμπάνιες υπέρ της χρήσης ζώνης ασφαλείας.

Οι νυγμοί συχνά συγχέονται με τα κίνητρα τα οποία συνεπάγονται κάποιο οικονομικό όφελος για το άτομο. Οι *Thaler* και *Sunstein* είναι ως προς τούτο απόλυτα κατηγορηματικοί: Αν οι άνθρωποι ήταν πλήρως ορθολογικοί θα ανταποκρίνονταν μόνο σε κίνητρα και οι νυγμοί δεν θα είχαν καμία αποτελεσματικότητα.¹¹⁹

¹¹⁶ Sunstein, Cass, R./ Thaler, Richard: *Libertarian Paternalism is not an Oxymoron*, U.Chi.L.Rev. 2003/70,159.

¹¹⁷ Οι *Thaler* και *Sunstein* ισχυρίζονται ότι η επιδίωξη των πραγματικών μας συμφερόντων διαρκώς εκτροχιάζεται από προβλέψιμα στοιχεία της ψυχολογίας μας. Θα θέλαμε να τρώμε σαλάτες, να αποταμιεύουμε περισσότερο και να καπνίζουμε λιγότερο - η φυσική σαγήνη όμως του γρήγορου φαγητού, της σπατάλης και του καπνίσματος μας εμποδίζει να το πετύχουμε αυτό. Με άλλα λόγια είμαστε «προβλέψιμα ανορθολογικοί»

¹¹⁸ Το ουσιαστικό “νυγμός” σημαίνει κίνημα ή τσίμπημα, προέρχεται δε από το αρχαιοελληνικό ρήμα “νύσσω” που σημαίνει ακριβώς κεντώ, τρυπώ, διαπερνάω. Οι ίδιοι οι συγγραφείς *Thaler* και *Sunstein* διευκρινίζουν ότι με τον νυγμό επιχειρεί κανείς ακριβώς να μεταβάλει μία επιλογή ή να προειδοποιήσει με ήπιο τρόπο τους ανθρώπους για τους κινδύνους που κρύβει μία επιλογή τους. Βλ. Καραμπατζός, ο.π.σ.108.

¹¹⁹ Thaler, Richard & Sunstein, Cass,R.: *Nudge...* (2008) ο.π. σ.6 επ.

Τέτοια κίνητρα χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα στην τελευταία φάση της πανδημίας, υπέρ του εμβολιασμού από πολλές χώρες με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ, το παράδειγμα των οποίων ακολούθησαν, από την Νέα Ζηλανδία¹²⁰ μέχρι την Ινδονησία. Η ελληνική κυβέρνηση κινητροδότησε τον εμβολιασμό των νέων με την «Κάρτα Ελευθερίας» (*Freedom Pass*)¹²¹, μια προπληρωμένη κάρτα αξίας 150 € που θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί στα εισιτήρια ταξιδιών τους, στην είσοδο τους σε κινηματογράφους, θέατρα και μουσεία και την παροχή δωρεάν ψηφιακών δεδομένων. Η κίνηση αυτή απέδωσε καθώς μέχρι τις 30 Ιουλίου 2021 είχαν εμβολιαστεί 230.000 νέοι κάνοντας χρήση των προνομίων που τους παρασχέθηκαν¹²². Πολύ πιο ευφάνταστες, και ανάλογες του πολιτισμικού περιβάλλοντος, ήταν οι καμπάνιες σε άλλα μέρη του κόσμου, που περιελάμβαναν από την διανομή...ζωντανών κοτόπουλων (Ινδονησία), μέχρι street food (Νέα Υόρκη) αλλά και την συμμετοχή σε λοταρία για όπλα (Δυτική Βιρτζίνια)!¹²³

Στην πρώτη φάση της πανδημίας οι περισσότερες κυβερνήσεις κατέφυγαν σε καταναγκαστικά μέτρα που κορυφώθηκαν στον υποχρεωτικό εγκλεισμό (*lockdown*), καθώς η αντιμετώπιση της αιφνίδιας απειλής δεν άφηνε περιθώρια για την εφαρμογή συναινετικών πολιτικών και νυχμικών παρωθήσεων. Η μόνη χώρα που ακολούθησε μια διαφορετική πολιτική, επιλέγοντας μαζί με το Ηνωμένο Βασίλειο την στρατηγική της «ανοσίας της αγέλης»¹²⁴ (*herd immunity*)¹²⁵ ήταν η Σουηδία. Η σουηδική κουλτούρα έχει καθοριστεί για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα από τη συλλογικότητα, την ομοιογένεια και τη συναίνεσή της κοινωνίας. Η σουηδική κοινωνία είναι μια κοινωνία υψηλής εμπιστοσύνης, τόσο από πλευράς διαπροσωπικής όσο και θεσμικής εμπιστοσύνης. Αυτό το υψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης διευκολύνει τον άτυπο αλλά αποτελεσματικό συντονισμό με πολύ χαμηλό κόστος συναλλαγής. Σε μια τέτοια κουλτούρα οι θεσμοί μπορούν να βασίζονται στην χρησιμοποίηση συναινετικών πολιτικών και μέτρων, όπως συμβουλές ή συστάσεις ή ακόμη και παρωθήσεις για την επιθυμητή κοινωνική συμπεριφορά χωρίς να καταφεύγουν σε καταναγκαστικά μέτρα.

¹²⁰<https://www.protagon.gr/epikairota/i-periergi-kai-yperoxi-kabania-emboliasmou-sti-nea-zilandia-44342368798>

¹²¹ <https://emvolio.gov.gr/freedompass>

¹²²<https://www.kathimerini.gr/society/561451459/freedom-pass-230-000-neoi-energopoisan-tin-karta-eleytherias/>

¹²³ <https://www.kathimerini.gr/world/561384844/ipa-politeia-klironei-opla-os-kinitro-gia-emboliasmou/>

¹²⁴ Κατά την πλέον ορθή κατά τη γνώμη μας θεώρηση «Η θεωρία περί «ανοσίας της αγέλης» και η πρακτική της εφαρμογή προσκρούουν στο σεβασμό της αξίας του ανθρώπου και στο δικαίωμα στην υγεία» Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική...σ.89

¹²⁵ <https://publichealth.jhu.edu/2021/what-is-herd-immunity-and-how-can-we-achieve-it-with-covid-19>

Η Σουηδική κυβέρνηση με νυγμικές παραινήσεις προσπάθησε να κατευθύνει την κοινωνική συμπεριφορά, τονίζοντας την προσωπική ευθύνη και την αυτενέργεια και ενθαρρύνοντας την ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών, επικεντρωμένη κυρίως στην προστασία των ηλικιωμένων και των ευάλωτων. Εξουσιοδότησε το *Εθνικό Συμβούλιο Δημόσιας Υγείας (NBHW, socialstyrelsen)* και τον *Δημόσιο Οργανισμό Υγείας (PHA)* να συντονίσουν τις τοπικές κοινότητες και να προβούν σε στοχευμένες (*in a targeted way*) δράσεις, που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη ανοσίας χωρίς να σταματήσει να λειτουργεί η κοινωνική ζωή.¹²⁶

Δυστυχώς το αποτέλεσμα δεν δικαίωσε την σουηδική κυβέρνηση καθώς μέχρι τα μέσα Μαΐου 2020, η Νορβηγία και η Δανία που είναι οι άμεσα συγκρίσιμες χώρες ανέφεραν κατά μέσο όρο μονοψήφιους αριθμούς θανάτων που σχετίζονται με τον COVID 19, ενώ η Σουηδία περίπου 70 θανάτους καθημερινά. Και, είχε το υψηλότερο ποσοστό κατά κεφαλή θανάτων τον Μάιο του 2020¹²⁷. Σε μια μακρά συζήτηση, που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, τα αίτια της αποτυχίας αποδίδονται σε καθαρά τεχνικούς λόγους, όπως η ελλιπής χρηματοδότηση του προγράμματος και ο, οφειλόμενος σε γραφειοκρατικά εμπόδια, συντονισμός των τοπικών κοινοτήτων.

Τα παραπάνω αναφέρθηκαν για να καταστήσουν σαφές ότι τα νυγμικά εργαλεία εργαλεία δεν αποτελούν πάντοτε την «θεραπεία κάθε νόσου». Μπορεί να μην αποδίδουν τα αναμενόμενα σε περιπτώσεις κρίσεων και έκτακτης ανάγκης καθώς χρειάζονται ένα απαραίτητο χρονικό περιθώριο και οπωσδήποτε σχετίζονται με το βαθμό εμπιστοσύνης της κοινωνίας προς τους θεσμούς.

Στην περίπτωση του εμβολιασμού η χρήση των νυγμών, θα μπορούσε να ωθήσει προς μια πιο ορθολογική και κοινωνικά υπεύθυνη συμπεριφορά, τους «ορθολογικά απαθείς» συμπολίτες μας, που αποφεύγουν να εμβολισθούν, χωρίς να καταφύγει σε υποχρεωτικές, εξαναγκαστές συμπεριφορές. Η πρόταση της Ελληνικής κυβέρνησης για την υιοθέτηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση ενός *Ευρωπαϊκού Ψηφιακού Πιστοποιητικού*, κατά τα πρότυπα του γαλλικού *Pass sanitaire*¹²⁸, που θα συνοδεύεται από μια σειρά προνομίων και διευκολύνσεων για τους κατόχους του, εντάσσεται στην λογική της ώθησης του διοικούμενου να αναζητήσει ο ίδιος με ενεργητικό τρόπο τις

¹²⁶ Jon Pierre (2020) Nudges against pandemics: Sweden's COVID-19 containment strategy in perspective, *Policy and Society*, 39:3, 478-493, DOI: 10.1080/14494035.2020.1783787

¹²⁷ Από τις 3 Ιουνίου 2020, η Δανία και η Νορβηγία ανέφεραν αριθμούς θανάτων ανά εκατομμύριο 100 και 44, αντίστοιχα, σε σύγκριση με τους 450 θανάτους ανά εκατομμύριο της Σουηδίας (<https://www.worldometers.info> 4.6.2020).

¹²⁸ <https://www.gouvernement.fr/info-coronavirus/pass-sanitaire>

βέλτιστες επιλογές, αντί να αναγκάζεται να συμμορφώνεται ως απλός αποδέκτης κυβερνητικών εντολών. Σε αυτό το πνεύμα ο καθηγητής Αλιβιζάτος, με πρόσφατη παρέμβαση του (10.11.2021)¹²⁹ προτείνει «μία κλιμάκωση της πίεσης προς εμβολιασμό, με πρώτο μέτρο την πειθώ». Υποστηρίζει να επιτρέπεται να λαμβάνουν μέρος μόνο εμβολιασμένοι στους διαγωνισμούς του ΑΣΕΠ και ο ιδιωτικός τομέας να προσλαμβάνει μόνο εμβολιασμένους, οι δε ανεμβολίαστοι υπάλληλοι να αποκλείονται από τις ιεραρχικές προαγωγές. Το κίνητρο για εύρεση εργασίας και για επαγγελματική εξέλιξη θα μπορούσε έτσι να λειτουργήσει προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, συμβάλλοντας στην ανοσοποίηση μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.

9.3. Και μια πρόταση

Στο βιβλίο του «Παράτυπη Συμπεριφορά» ο βραβευμένος με Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών και ένας εκ των δύο εμπνευστών της περί νυγμών θεωρίας, *Richard Thaler*¹³⁰ αναφέρει πως η υιοθέτηση μιας σύστασης του ψυχολόγου *Robert Cialdini*¹³¹, συγγραφέα του κλασικού βιβλίου *Influence (Άσκηση επιρροής)*, από την *Ομάδα Συμπεριφορικών Ιδεών (BIT)* που είχε συγκροτήσει, βοήθησε την *Βασιλική Υπηρεσία Εσόδων και Τελών (HMRC)* του Ηνωμένου Βασιλείου να εισπράξει χρήματα από όσους χρωστούσαν φόρους στο κράτος. Οι φορολογούμενοι αυτοί μετά την άπρακτη παρέλευση της προθεσμίας καταβολής της δεύτερης δόσης τους ελάμβαναν μέχρι τότε ένα σημείωμα υπενθύμισης, ακολουθούμενο από επιστολές, τηλεφωνικές κλήσεις και τελικά δικαστική αγωγή. Κανένας ωστόσο δεν θα ήθελε να καταφύγει ως έσχατη λύση στην προσφυγή των υπηρεσιών ενός γραφείου εισπράξεων χρεών ή σε ένδικα μέσα, διότι πέραν του ότι είναι εξαιρετικά κοστοβόρες διαδικασίες, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο φορολογούμενος είναι φυσικά και ψηφοφόρος (το περίφημο «πολιτικό κόστος» που όπως διεθνώς έτσι και στην χώρα μας ευθύνεται για μια σειρά δεινών).

Η σύσταση του Cialdini ήταν απλή: «Αν επιθυμείς να συμμορφώνονται οι άνθρωποι με έναν κανόνα, καλή στρατηγική είναι να τους πληροφορείς, (εφόσον αληθεύει η πληροφορία), ότι οι περισσότεροι συμμορφώνονται». Ενθαρρυσμένος από τα αποτελέσματα ενός «πειράματος» που είχε κάνει στην Μινεσότα με ίδιο αντικείμενο, ο Thaler το επανέλαβε και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Γνώριζε ότι από τα κάθε είδους

¹²⁹ <https://www.protagon.gr/10.11.2021>

¹³⁰ Thaler, Richard: Παράτυπη συμπεριφορά. Η διαμόρφωση και η ανάδειξη της συμπεριφορικής οικονομικής, 2018 σ.472-482

¹³¹ Robert Cialdini, *Influence (Άσκηση επιρροής)*, εκδ. Διάλογος 2009

μηνύματα που είχαν χρησιμοποιηθεί για να ενεργοποιήσουν τους κακοπληρωτές φορολογούμενους, τα πιο αποτελεσματικά ήταν όσα, απλώς έλεγαν ότι «περισσότερο από το 90% των φορολογουμένων της Μινεσότας πληρώνουν τους φόρους τους εγκαίρως».

Υιοθετώντας τη συμβουλή του Thaler, 120.000 Βρετανοί κακοπληρωτές φορολογούμενοι, που όφειλαν ποσά από 351 μέχρι 50.000 £, έλαβαν από την HMRC τα παρακάτω μηνύματα:

- *Η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών στο Ηνωμένο Βασίλειο εξοφλούν εγκαίρως τις φορολογικές τους υποχρεώσεις.*
- *Η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών στην περιοχή σας εξοφλούν εγκαίρως τις φορολογικές τους υποχρεώσεις.*
- *Υπάγεστε τώρα στην ελάχιστη μειονότητα των πολιτών που δεν έχουν εξοφλήσει εγκαίρως τις φορολογικές τους υποχρεώσεις.*

Ο Thaler επισημαίνει ότι η φράση «μεγάλη πλειονότητα» χρησιμοποιήθηκε αντί της περισσότερο ακριβούς «το 90% των φορολογουμένων», καθώς ορισμένες επιστολές προορίζονταν για συγκεκριμένες περιοχές, όπου δεν μπορούσε να επιβεβαιωθεί ότι το ποσοστό 90% ίσχυε για αυτές. Και δράττει την ευκαιρία για να επισημάνει την γενική αρχή που πρέπει να τηρείται ευλαβικά σε παρόμοιες περιπτώσεις: «Οι ηθικές παρακινήσεις πρέπει να είναι και διαφανείς και αληθείς».

Τα αποτελέσματα του πειράματος ήταν τουλάχιστον εντυπωσιακά: Τα μηνύματα αυτά αύξησαν τον αριθμό φορολογουμένων που εξόφλησαν τους λογαριασμούς τους εντός 23 ημερών κατά ποσοστό άνω των πέντε μονάδων και στο ίδιο διάστημα επιταχύνθηκε εισροή φορολογικών εσόδων της τάξεως των 9 εκατομμυρίων £ στα κρατικά ταμεία.

Αντιμετωπίζοντας τα άτομα ως «υπό συνθήκες συνεργάτες»¹³², στρατηγικές σαν την προηγούμενη μπορούν να παρακινήσουν αυτούς που έχουν ενδιασμούς να προβούν σε ενέργειες και να υιοθετήσουν τις ορθές και κοινωνικά επωφελείς συμπεριφορές για την αντιμετώπιση της πανδημίας, που, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον δεν συνεπάγονται οικονομικό κόστος. Αν μάλιστα συνδυασθούν και με παρεμβάσεις που «κάνουν εύκολη την διαδικασία» μπορεί και να οδηγήσουν στην δημιουργία του πολυπόθητου «τείχους ανοσίας» από το οποίο μέχρι και σήμερα λίγο απέχουμε. Ένα απλό μήνυμα του τύπου «*Η μεγάλη πλειονότητα των*

¹³² Ibid. Κεφ. 15 σ. 211-220

πολιτών στην περιοχή σας εμπιστεύθηκαν το εμβόλιο ως την αποτελεσματικότερη προστασία για την υγεία αυτών και των δικών τους ανθρώπων» πιθανόν να ήταν αρκετό για να επηρεάσει πολλούς προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

10. Ευρωπαϊκή ένωση: Συνεργατικά παίγνια

Η πανδημία έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της διεθνούς συνεργασίας στο πεδίο της υγειονομικής ασφαλείας και της δημόσιας υγείας. Σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον η αντιμετώπιση κάθε κρίσης δεν είναι αυτοδύναμα διαχειρίσιμη από τα κράτη. Η ιατρική, η νομική και η κοινωνική αντίδραση για να είναι αποτελεσματικές πρέπει να συνενώσουν δυνάμεις. Το πολιτικό πρόταγμα της «ενιαίας και παγκόσμιας δημόσιας υγείας»¹³³ συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που θα χαρακτηριστούν «παγκόσμια συλλογικά αγαθά» με χαρακτηριστικά την απουσία ανταγωνισμού για την κατανάλωση τους και τον μη αποκλεισμό των δυνητικών καταναλωτών, και στα οποία περιλαμβάνονται και οι πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης θανατηφόρων επιδημιών.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση ανταποκρίθηκε γρήγορα στις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της κρίσης του COVID-19 υιοθετώντας υποστηρικτικές πολιτικές με κυριότερες την ενεργοποίηση της ρήτρας διαφυγής από τους περιορισμούς του Συμφώνου Σταθερότητας, την διάθεση πόρων από τον ευρωπαϊκό προϋπολογισμό, την δανειοδότηση των επιχειρήσεων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και την χρηματοδότηση των κρατών με ηπιότερους όρους από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας, το λεγόμενο Σχέδιο Ανάκαμψης της ΕΕ Επόμενης Γενιάς (Next Generation EU Recovery Instrument, NGEU), το Πολυετές Δημοσιονομικό Πλαίσιο (Multiannual Financial Framework MFF) 2021–2027, το Πανδημικό Πρόγραμμα Έκτακτης Αγοράς της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Pandemic Emergency Purchase Programme PEPP), την προσωρινή αύξηση των στόχων για το δημόσιο έλλειμμα για τα κράτη μέλη, καθώς και το πλαίσιο κρατικών ενισχύσεων για την παροχή βοήθειας σε εταιρείες και επιχειρήσεις που επηρεάστηκαν σοβαρά από την κρίση του COVID-19¹³⁴.

¹³³ Κυριόπουλος, Γιάννης: Δημόσια υγεία ενιαία και παγκόσμια για τον «αιώνα των ιών», real.gr, 05.04.2020

¹³⁴ <https://www-europeanpapers-eu.europa/document/analysis/europeanforum/critical-analysis-european-union-measures-overcome-economic-impact-covid19> (ημ. Πρόσβασης 12.10.2021)

Η ανάγκη αντιμετώπισης της επιδημίας της Covid 19 δημιούργησε το μεγαλύτερο εμβολιαστικό πρόγραμμα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε την κεντρική προμήθεια εμβολίων και την διανομή τους στα κράτη μέλη με πληθυσμιακά κριτήρια και παράλληλα αναδείχθηκε στον μεγαλύτερο εξαγωγέα εμβολίων στον υπόλοιπο πληττόμενο κόσμο σε έμπρακτη εκδήλωση της αρχής της κοινωνικής αλληλεγγύης.¹³⁵

Όλα τα παραπάνω, αλλά κυρίως η κεντρική προμήθεια και διανομή των εμβολίων από την ΕΕ, αποτελούν ένα επιτυχημένο συνεργατικό παίγνιο, ορθότερα ένα παίγνιο συλλογικής δράσης, που επαναφέρει στο ενωσιακό οικοδόμημα μέρος του τρωθέντος κύρους του και το προσανατολίζει προς τις κοινές αξίες που προτάσσει ο ορισμός για την ευημερία που περιλαμβάνεται στα άρθρα 2,3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), αλλά και στο κεφάλαιο με τον τίτλο «Αλληλεγγύη» του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ελευθερία, την ισότητα, τα θεμελιώδη δικαιώματα, το κράτος δικαίου και την δημοκρατία.

Ωστόσο, η πανδημία ανέδειξε και τις αδυναμίες του ευρωπαϊκού εγχειρήματος και ειδικότερα την αδυναμία επίτευξης συλλογικών στόχων ευημερίας, προεχόντως λόγω των οργανωτικών ατελειών, απόρροια μιας *στρεβλής μηχανικής*, όπως αυτή παγιώθηκε κυρίως κατά την εξέλιξη του πρωτογενούς δικαίου στην δωδεκαετία 1997 – 2009. Η *ασύμμετρη και ατελής οργανωτική γεωμετρία*¹³⁶ της Ένωσης επέτρεψε εγωιστικές, μη συνεργατικές συμπεριφορές που δεν επέτρεψαν την υιοθέτηση μιας πολιτικής γενναίας χρηματοδότησης των οικονομιών που επλήγησαν περισσότερο από τον κορωνοϊό, δηλαδή κυρίως των απισχνασμένων οικονομιών των χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου, καθώς τα κράτη του ευρωπαϊκού βορρά, η Γερμανία, η Ολλανδία και οι σύμμαχοί τους, με χαμηλό επίπεδο χρέους, αλλά και στέρεα συστήματα υγείας, έχουν

¹³⁵ Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα εμβόλια (όπως δηλώνεται στην επίσημη σελίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής) στηρίζεται σε δύο πυλώνες:

1. Διασφάλιση της παραγωγής επαρκούς ποσότητας εμβολίων στην ΕΕ μέσω συμφωνιών προαγοράς που θα συναφθούν με παραγωγούς εμβολίων στο πλαίσιο του Μέσου Στήριξης Έκτακτης Ανάγκης. Επιπλέον χρηματοδοτικές και άλλες μορφές στήριξης μπορούν να διατίθενται επιπλέον των εν λόγω συμφωνιών και
2. Προσαρμογή των κανόνων της ΕΕ στην τρέχουσα κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ώστε να επιταχυνθεί η ανάπτυξη, η έγκριση και η διαθεσιμότητα εμβολίων, με παράλληλη διατήρηση των προτύπων ποιότητας, ασφάλειας και αποτελεσματικότητας των εμβολίων.
https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans_el ημ πρόσβασης 12.10.2021

¹³⁶ Δελλής 2020 σ.67

μεγαλύτερες δυνατότητες να στηρίζουν τις οικονομίες, τις επιχειρήσεις και τους πολίτες τους.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η ευθεία ρήξη του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht) με το Δικαστήριο της ΕΕ (ΔΕΕ) για το ζήτημα της αγοράς εθνικών ομολόγων του κρατικού τομέα από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ).¹³⁷ Η απόφαση του ανώτατου γερμανικού δικαστηρίου στηρίχθηκε στο υπέρμετρα περιοριστικό γράμμα των συνθηκών και συγκεκριμένα στις διατάξεις του άρθρου 123 ΣΛΕΕ, οι οποίες απαγορεύουν στην ΕΚΤ να χορηγεί «πιστωτικές διευκολύνσεις» ή να «αγοράζει απευθείας χρεόγραφα», δυναμιτίζοντας εν τοις πράγμασι την εφαρμογή μιας ενιαίας χρηματοδοτικής πολιτικής. Μια τέτοια πολιτική στόχο, μεταξύ άλλων, θα μπορούσε να έχει και την άμβλυνση των συνεπειών της πανδημίας κυρίως στις οικονομικά ασθενέστερες χώρες (του ευρωπαϊκού νότου) και την εμπέδωση του αισθήματος αλληλεγγύης των λαών, σύμφωνης με το πνεύμα των ευρωπαϊκών συνθηκών.

Ιδωμένη αντίστροφα η παραπάνω εξέλιξη καθιστά παραπάνω από επιτακτική την υιοθέτηση των πορισμάτων της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου περί επίτευξης της συνολικής ευημερίας μέσα από τον συντονισμό και την ευθυγράμμιση των ατομικών συμπεριφορών των κοινωνιών επαναφέροντας στην μνήμη μας το *δίλημμα του φυλακισμένου* του Nash¹³⁸: Κράτη που λειτουργούν ως *λαθρεπιβάτες*, ή (ακόμη χειρότερα) ως *εκβιαστές*, δεν συμβάλλουν, πολλά δε μάλλον αποτελούν τροχοπέδη στην επιστροφή στην «κανονικότητα», στο «κανονικό γίγνεσθαι» στην περίπτωση μιας κρίσης όπως η πανδημία.

Η *στρεβλή μηχανική* του ενωσιακού μορφώματος που δεν κατάφερε να μετατρέψει την ένωση κρατών και λαών σε μια συμβατή με τους σκοπούς της ίδρυσής της ευρωπαϊκή ομοσπονδία, σε έναν *Ευρωπαϊκό Δήμο*, αναδείχτηκε περισσότερο με την εκδήλωση της πανδημίας. Οι δομικές ατέλειες του κοινού νομίματος, σε συνδυασμό με το εμφανές έλλειμμα ηγεσίας, είχαν συνέπεια η αντίδραση στην κρίση να χαρακτηριστεί αργή, άτολμη και αποσπασματική. Η διεύρυνση των ανισοτήτων τις τελευταίες δεκαετίες, πιο ορατή μετά την οικονομική κρίση του 2008 – 2009, σε συνάρτηση με την μεταναστευτική – προσφυγική κρίση, που οδήγησε σε υποχώρηση των κατακτήσεων του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και την κατάρρευση του

¹³⁷ Ibidem σ. 68

¹³⁸ Καραμπατζός, *Ιδιωτική αυτονομία και προστασία...* σ.65-67 και γενικότερα Παπανικολάου, Παναγιώτης: *Η Φαουστική Συμφωνία-Δοκιμή νομικής φαντασίας*, 2004

οράματος οικονομικής ανάπτυξης και ευρωπαϊκής αλληλεγγύης, δημιουργούν νέες διαχωριστικές γραμμές επιτείνοντας μια κρίση που ήδη ήταν ορατή με σοβαρές επιπτώσεις για την πρόσληψη της ενωμένης Ευρώπης από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον οξύνονται οι αντιπαραθέσεις για το λεγόμενο «ταυτοτικό» πρόβλημα στην Ευρώπη¹³⁹, δίνοντας έδαφος να καλλιεργηθεί ο λαϊκιστικός λόγος, που θαμπώνει τον ευρωπαϊκή εκδοχή του κοινοβουλευτικού σοσιαλδημοκρατικού φιλελευθερισμού, προσφέροντας εύκολες απαντήσεις σε σύνθετα ζητήματα και κατασκευάζοντας εσωτερικούς ή εξωτερικούς εχθρούς. Καθώς απεχθάνεται την ελευθερία και τους ανοικτούς θεσμούς δημιουργεί νέες διαχωριστικές γραμμές στις κατακτήσεις του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου¹⁴⁰.

Η Ευρώπη μετά την πανδημία αναζητά απεγνωσμένα ταυτότητα και βηματισμό. Την αγωνία αυτή εξέφρασε ο Γάλλος πρόεδρος *Emmanuel Macron* όταν αναρωτήθηκε, στις 16 Απριλίου 2020, αν η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί τελικά ένα πολιτικό εγχείρημα ή απλά και μόνο ένα εγχείρημα της αγοράς. Για να προχωρήσει η Ευρώπη το *συνεργατικό παίγνιο* θα πρέπει ίσως να μετατραπεί σε ένα *παιχνίδι «όλα ή τίποτα»*, όπου η νίκη θα σημαίνει την εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης μέσα από μια νέα θεσμική αρχιτεκτονική και η ήττα, την υποχώρηση προς μια πολιτικά ακέφαλη αγορά με αβέβαιο μέλλον¹⁴¹.

Η ανάγκη για κοινή ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση και κοινή οικονομική πολιτική για την ανάπτυξη και την απασχόληση προβάλλει επιτακτική περισσότερο από ποτέ. Παράλληλη όμως προτεραιότητα θα πρέπει να αποτελέσει και η ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η νέα αρχιτεκτονική θα έχει ως στόχο την εξάλειψη των ασυμμετριών στο εσωτερικό του οικοδομήματος.

De lege ferenda, σαν πρώτο βήμα, η δημιουργία από την ένωση ενός «κανονικού» Συντάγματος¹⁴², εγχείρημα που απέτυχε στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, εξαιτίας (αστήρικτων εν πολλοίς) αιτιάσεων και πολλαπλών αντιδράσεων που αφορούσαν κυρίως την ταχύτητα πραγματοποίησης του ενωσιακού πειράματος σε σχέση με την ύπαρξη μιας πραγματικής Ευρωπαϊκής πολιτικής κοινωνίας, φαντάζει ως η

¹³⁹ Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική...σ.165

¹⁴⁰ Δελλής ο.π. σ.74

¹⁴¹ Κοντιάδης ο.π. σ.167

¹⁴² Ιωακειμίδης, Παναγιώτης: Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, Συμβολή στην κατανόηση και ερμηνεία της Συνταγματικής Συνθήκης, εκδ. Θεμέλιο 2005, Χρυσόγονος, Κώστας, Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης. Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Παπαζήσης 2005

προσφορότερη λύση για την θεσμική θωράκιση της ευρωπαϊκής προοπτικής συν – ένωσης και αλληλεγγύης των λαών.

Η ασυμμετρία των οικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας είναι όμως εναργέστερη σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου η διαφορά μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων, πλουσίων και φτωχών, Δύσης και Ανατολής σε ένα περιβάλλον γενικευμένης κινητικότητας και διάχυσης της πληροφορίας επιτείνεται, χωρίζει αντί να ενώνει, δημιουργώντας μια νέα δυστοπία. Οι εκατόμβες θυμάτων στην Ινδία και την Αφρική, με τις οποίες σταδιακά εξοικειωθήκαμε μετά το αρχικό σοκ που προκάλεσε το άκουσμά τους, λόγω της αδυναμίας πρόσβασης σε συστήματα υγείας και της έλλειψης στοιχειώδους υγειονομικού εξοπλισμού σίγουρα λεκιάζουν το συλλογικό υποσυνείδητο του «σύγχρονου κόσμου». Και αν στην Ευρωπαϊκή Ένωση έγιναν κάποια, έστω ατελή, βήματα στην περίοδο της πανδημίας προς εξάλειψη των ανισοτήτων και εξομάλυνση των συνεπειών των διαφορετικών ταχυτήτων μεταξύ βορρά και νότου, στο παγκόσμιο περιβάλλον επικρατεί δυστυχώς η σκληρή πραγματικότητα της ανισότητας των εμβολίων: το ποσοστό των αναμνηστικών δόσεων στις χώρες υψηλού εισοδήματος είναι υψηλότερο από το ποσοστό της κύριας δόσης των χωρών χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος όπως υπενθυμίζει η δραματική έκκληση του προέδρου του ΠΟΥ¹⁴³. Αυτή η αδικία κοστίζει ζωές και παρατείνει την μάστιγα της πανδημίας στον «μη προνομιούχο» κόσμο.

Συμπερασματικά

Εδώ και δύο χρόνια, ολόκληρη η ανθρωπότητα παρακολουθεί με κομμένη την ανάσα τις καθημερινές «επιδόσεις» του φοβερού ιού. Με τα λόγια του Κωνσταντίνου Τσουκαλά «ήταν ένα γεγονός που ήδη από την πρώτη στιγμή απειλούσε να λειτουργήσει ως εσαεί «ανοριοθέτητο γίνεσθαι».

Η πανδημία έθεσε διλήμματα και αναζωπύρωσε συζητήσεις για τον ρόλο του κράτους δικαίου και τα όρια της εξουσιαστικής διοίκησης, για τις ατομικές ελευθερίες και τον περιορισμό τους χάριν υπερατομικών (δημοσίων) αγαθών, για την ιδιωτική αυτονομία και τον κρατικό πατερναλισμό. Παράλληλα μας υποχρέωσε να στραφούμε στα βασικά, τα αυτονόητα και να συνειδητοποιήσουμε την αξία του σημαντικού αγαθού της υγείας

¹⁴³ «Broad administration of booster doses is unfair, unjust and immoral at a time when healthworkers and at most risk people in many countries, mainly in Africa, haven't received a first vaccination dose. Countries should respect the moratorium...» <https://www.who.int/news/item/04-10-2021-interim-statement-on-booster-doses-for-covid-19-vaccination> 4.10.2021

που τέθηκε σε πανανθρώπινη δοκιμασία από έναν άορατο εχθρό. Ευάλωτοι μπροστά σε μία ασύμμετρη απειλή που θέτει σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη μας, αναθεωρούμε στάσεις και συμπεριφορές και εξ-αναγκαζόμαστε να κατανοήσουμε ότι το «εγώ» εξαρτάται σχεδόν αναγκαστικά από το «εμείς». Αυτό που δέχτηκε το πιο καίριο πλήγμα είναι η ελευθερία αυτοκαθορισμού μας: το προνόμιο καθενός να καθορίζει και να ελέγχει αυτοδύναμα τη ζωή του, η ελευθερία αυτογραφής (*self authorship*) της ζωής μας, η ικανότητα μας να την παίρνουμε στα χέρια μας ως αυτεξούσια όντα και να την διαμορφώνουμε όπως εμείς επιθυμούμε αυτόνομα και αυτεξούσια (*self-rule*), παραμένοντας εμείς οι ίδιοι συγγραφείς του βιβλίου της ζωής μας.¹⁴⁴

Δεν είναι λοιπόν να απορεί κανείς για το ότι πολλοί είναι πλέον εκείνοι που αναπολούν με νοσταλγία τα οριστικά παρωχημένα χρόνια μιας κανονικότητας στην οποία ουδείς γνωρίζει αν και πότε θα επιστρέψουμε.

Η αντιμετώπιση της πανδημίας από τις ηγεσίες των κρατών έχει ως κοινό χαρακτηριστικό τις τραγικές επιλογές (*tragic choices*) που κλήθηκαν να προβούν, σταθμίζοντας αστάθμητες, (ως μη ομοειδείς), αξίες όπως η ζωή με την οικονομία και τελικά να λάβουν «ορθές» αποφάσεις. Στενότητα πόρων, αβεβαιότητα, ελλειμματική πληροφόρηση θολώνουν τον ορίζοντα αυτών, που στη διάρκεια μιας πρωτοφανούς και απρόβλεπτης καταιγίδας, καλούνται να κυβερνήσουν το πλοίο και να το οδηγήσουν σε ασφαλές καταφύγιο.

Η οικονομική ανάλυση του δικαίου έρχεται να δώσει μια άλλη, μια πιο καθαρή, ματιά στον τρόπο λήψης των δημοσίων αποφάσεων, που σε περιόδους κρίσης, καθορίζουν κυριολεκτικά τη ζωή μας. Αποτέλεσμα διεπιστημονικής ώσμωσης ενδιαφέρεται για τον τρόπο σχηματισμού των ατομικών αποφάσεων και προτείνει τις κατάλληλες «θεραπείες» προς όφελος αυτού, που οι νομικοί αποκαλούν γενικό συμφέρον και οι οικονομολόγοι κοινωνική ευημερία.

Πολλοί τείνουν να κατηγορήσουν την οικονομική ανάλυση του δικαίου ως το παιδί ενός ακραίου φιλελευθερισμού που αποτιμά τα πάντα με υλικά μέτρα και σταθμά. Ωστόσο η εμβάθυνση στο νόημα και τον σκοπό του κανόνα δικαίου, ακόμη και όταν γίνεται με τα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης, αναδεικνύει την λογική, την ηθική και το μέτρο ως κριτήρια της ορθότητας των επιλογών του νομοθέτη. Και όσο παράδοξο κι αν ακούγεται τα οικονομικά και ωφελμιστικά κριτήρια μπορεί τελικά να

¹⁴⁴ Όπως γράφει ο Αντώνης Καραμπατζός με άλλη ωστόσο αφορμή, *Ιδιωτική αυτονομία και προστασία...σ.135*

αποδειχθούν ηθικότερα από μια στείρα δεοντολογία και την αόριστη επίκληση ανθρωπιστικών αρχών, όταν το διακύβευμα είναι η ίδια η ζωή.

Η συνολική αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης δεν μπορεί προς το παρόν να αποτιμηθεί καθώς το φαινόμενο βρίσκεται σε εξέλιξη. Αυτό όμως δεν εμποδίζει να κριθούν με το κριτήριο της αποτελεσματικότητας που κομίζει η οικονομική ανάλυση του δικαίου και οι ατομικές επιλογές και οι δημόσιες αποφάσεις. Μια τέτοια αποτίμηση σίγουρα θα καταστεί ένα χρήσιμο εργαλείο για ένα μέλλον, που ακόμη κι αν όλα, παρά την φυσική νομοτέλεια, εξελίσσονται ομαλά, σίγουρα δεν θα είναι ποτέ ίδιο.

Δεν πρέπει λοιπόν να εφησυχάζουμε. Αν θέλουμε να δικαιολογηθούμε μπορούμε να επικαλεστούμε την φυσική κόπωση ή ακόμη και τον αναστοχασμό προς ανασύνταξη δυνάμεων για έναν δημιουργικό προγραμματισμό. Δυστυχώς όμως η πολυτέλεια του χρόνου δεν χαρίζεται πάντοτε και η επόμενη κρίση πιθανόν να είναι πολύ εγγύτερα από ότι πιστεύουμε. Το πόσο προετοιμασμένους θα μας βρει εξαρτάται αποκλειστικά από το δυναμικό που θα διαθέσουμε για το σχεδιασμό ενός μέλλοντος με την πείρα που αποκομίσαμε από το παρελθόν, όπως πάντα γίνεται στην ανθρώπινη ιστορία. Σ' αυτή την προσπάθεια τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου και κυρίως το πνεύμα της με στόχευση στην αποτελεσματικότητα μπορεί να αποτελέσουν πολύτιμο βοηθό.

Και όπως εμφατικά τόνισε στον εναρκτήριο λόγο του το 1933 ο Franklin Roosevelt αναλύοντας την Μεγάλη Κρίση «Το μόνο πράγμα που πρέπει να φοβόμαστε είναι ο ίδιος ο φόβος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ελληνική:

Akerlof, George & Shiller, Robert J.: Ζωικά Πνεύματα, (μτφ. Ε. Κοτσουφού, Εισαγωγή-Επιμέλεια Κ.Π. Αναγνωστόπουλος), 2009.

Βλαχόπουλος, Σπύρος: Συνταγματικός Μιθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας, εκδ. Ευρασία 2020

Buchanan, M. James/Tullock Gordon: Ο Λογισμός της Συναίνεσης, εκδ. Παπαζήση 1999 (1962)

Βενιζέλος, Ευάγγελος: Η Δημοκρατία μεταξύ Ιστορίας και συγκυρίας, εκδόσεις Πατάκη, 2018

Γέμτος, Πέτρος: Οι θεωρητικές βάσεις της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, ΝοΒ 1999,1

Γέμτος, Πέτρος: Οικονομία και Δίκαιο-Μεθοδολογικά και Οικονομικά θεμέλια - τόμ. Α, (2^η εκδ.)2003, Οικονομική ανάλυση βασικών θεσμών του Ιδιωτικού Δικαίου- τόμ. Β, 2001. [παραπέμπεται: Γέμτος, Πέτρος: Οικονομία και Δίκαιο ...- Τ.Α΄ ή Β΄].

Γεωργιάδης, Απόστολος: Σκέψεις γύρω από την σχέση μεταξύ δικαίου και πολιτικής, ΧρΙΔ 2008,577

Δελλής, Γιώργος: Κοινή ωφέλεια και αγορά, Τόμος Α΄: Το τέλος των διαχωριστικών γραμμών: Η «αγορακεντρική» δημόσια ρύθμιση των κοινωφελών δραστηριοτήτων, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2008 [παραπέμπεται: Δελλής 2008 Α΄].

Δελλής, Γιώργος: Κοινή ωφέλεια και αγορά, Τόμος Β΄: Το δημόσιο δίκαιο των υπό απελευθέρωση κοινωφελών υπηρεσιών (ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ενέργεια, ταχυδρομείο, μεταφορές ραδιοτηλεόραση), Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2008 [παραπέμπεται: Δελλής 2008 Β΄].

Δελλής, Γιώργος: Soft law και διαβούλευση: Δύο εκφάνσεις της ρυθμιστικής μεταρρύθμισης της διοικητικής δράσης, σε: Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, τομ. 1, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.129

Δελλής, Γιώργος: Δήμος και Αγορά, Το δημόσιο δίκαιο αλλιώς με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, εκδ. Ευρασία, 2018 [παραπέμπεται: Δελλής 2018].

Καραμπατζός, Αντώνης: Ιδιωτική αυτονομία και προστασία του καταναλωτή-Μια συμβολή στην συμπεριφορική οικονομική ανάλυση του δικαίου, 2016 [παραπέμπεται: Καραμπατζός, Ιδιωτική αυτονομία και προστασία...].

Κοντιάδης, Ξενοφών: Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα, Ο κόσμος μετά τον Covid-19, εκδ. Καστανιώτη, 2020 [παραπέμπεται: Κοντιάδης Πανδημία, Βιοπολιτική...].

Κρεμαστινού Κουρέα Τζ.: Δημόσια Υγεία: Θεωρία, Πράξη, Πολιτικές, Αθήνα 2007

Μαγκούτη, Αλεξάνδρα/ Χατζής,Αριστείδης: Η πραγματικότητα των άλλων, Cogito 5/2006.

Μάνεσης, Αριστόβουλος: Κριτικές σκέψεις για την έννοια και τη σημασία του δικαίου, εν: Αφιέρωμα στον Κ. Τσάτσο, 1980, σ.365

Μαντζούφας, Παναγιώτης: Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Υγεία – Ιδιωτικότητα – Περιβάλλον, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006

Παπαδημητρίου, Γ., Πατρώνος Π (επιμ.): Προστασία από τα μεταδοτικά νοσήματα,Εκδ. Σάκκουλα Αθήνα Θεσσαλονίκη 2004

Posner, Richard (μτφρ. Τσαούση, Ασπασία): Οικονομική ανάλυση του δικαίου: Ένα απαραίτητο εργαλείο για τη νομική θεωρία και πράξη, Αρμ. 2003,623 .

Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος: Ο Mill για τις επεμβάσεις- Οι κοινωνικές ρίζες του φιλελευθερισμού, Cogito,2005/5 σ.14-15.

Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος: Δίκαιο και ελευθερία, The Book's Journal 59/2015 σ.42.

Παπαϊωάννου, Αθανάσιος Δ., Γεωργοπούλου, Βαρβάρα Δ., Ηγεσία, Πολιτική και Κορωνοϊός. Η πρώτη αντίδραση σε οκτώ χώρες, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2020 [παραπέμπεται: Ηγεσία, Πολιτική και Κορωνοϊός 2020].

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα: Το δημόσιο δίκαιο της υγείας, 2η έκδοση Νομική Βιβλιοθήκη Αθήνα. 2019.

Παπασπύρου, Νίκος: Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί. Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2019

Πολίτης, Γιώργος Ν.: Το παράδειγμα της Ελλάδας, 16 μαθήματα από την πανδημία, εκδ. Ψυχογιός, 2020

Πελαγίδης, Θοδωρής: Η Ελληνική Οικονομία πριν & μετά τον Covid-19, εκδ. Παπαζήση, 2020

Σπυρόπουλος /Κοντιάδης /Ανθόπουλος /Γεραπετρίτης: Σύνταγμα, Κατ' άρθρον ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα 2017

Σταθόπουλος, Μιχάλης: Οικονομική ελευθερία, Οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα, ΤοΣ 1981,517.

Σταθόπουλος, Μιχάλης: Η θεωρία της Δικαιοσύνης του John Rawls, ΚριτΕ 2002/1,263.

Συλλογικό: Covid-19 Πρακτικά ζητήματα έννομης προστασίας. Επιπτώσεις, προκλήσεις & νομοθετικές εξελίξεις εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2021 [παραπέμπεται: Συλλογικό: Covid-19 Πρακτικά ζητήματα NB 2021].

Τριχόπουλος Δ. : Γενική και Κλινική Επιδημιολογία, Αθήνα 2002

Τσακυράκης, Σταύρος: Πατερναλισμός και ατομικά δικαιώματα, εν: Τσαπόγα / Χριστοπούλου (επιμ.), Τα δικαιώματα στην Ελλάδα-1953-2003,2004, σ. 312.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος: Το Πολιτικό στη σκιά της Πανδημίας, εκδ. Καστανιώτη, 2021

Thaler,Richard: Παράτυπη συμπεριφορά. Η διαμόρφωση και η ανάδειξη της συμπεριφορικής οικονομικής. (μτφ. επιμέλεια Κ.Σίμος και Αλ. Μάμαλης), 2018.

Χατζής, Αριστείδης: Η οικονομική ανάλυση του δικαίου των συμβάσεων (στο παράδειγμα της ποινικής ρήτρας, ΑΚ 409) Digesta 2003,322.

Χατζής, Αριστείδης: Όλα όσα θέλατε να μάθετε για τα οικονομικά του γάμου και του διαζυγίου, εν: Τιμ. Τομ. Π. Αγαλλοπούλου,2011,σ. 1523.

Χατζηκόστας, Κωνσταντίνος: Εισαγωγή εν: Ο πατερναλισμός στο Δίκαιο και την Ηθική,2010, σ.11

Vovelle, Michel, Ο θάνατος και η Δύση, Τ. Α' & Β' εκδ. Νεφέλη, 2000

Φωτιάδου, Αλκμήνη: Η συνταγματική καθημερινότητα της πανδημίας (διαθέσιμο σε: syntagmawatch.gr)

II. Ξενόγλωσση:

Akerlof, George: The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. Quarterly Journal of Economics 84: 488-500,1970.

Akerlof, George: The Economic Consequences of Cognitive Dissonance, Am.Econ.Rev./72,307, 1982.

Akerlof, George/ Shiller, Robert: Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception, 2015.

Akerlof, George: The Economics of Caste and of the Rat Race and other Woeful Tales. Quarterly Journal of Economics 90,599,1976.

Akerlof, George: Rational Models of Irrational Behavior, Am.Econ.Rev./77,137, 1987.

Akerlof, George: Procrastination and Obedience, Am.Econ.Rev./81,1, 1991.

Arkes, Hal & Blumer, Catherine: The psychology of sunk cost, Organizational Behavior and Human Decision Processes 35(1):124-140, 1985.

Arrow, Kenneth: Risk Perception in Psychology and Economics, Economic Inquiry 20(1) 1982.

Arrow, Kenneth: Rationality of Self and Others in an Economic System, J. Bus. 1986/59, 385.

Becker, Gary: The Economics of Discrimination, 1957.

Becker, Gary: Human Capital, 1964.

Becker, Gary: Crime and Punishment: An Economic Approach. Journal of Political Economy, 76:169-217, 1968.

Becker, Gary: A Treatise on the Family, Cambridge MA: Harvard University Press, 2nd ed. 1991.

Becker, Gary: The Economic approach to Human Behavior,1976, ανατ. 1990.

Becker, Gary: The Economic Way of Looking at Behavior, J. Polit. Econ. 110,385/1993.

Becker, Gary: Social Economics, 2000.

Bell, David: Regret in Decision Making Under Uncertainty, Operations Research, 30, 1982 pp.961-81.

Bernoulli, Daniel: Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk, Econometrica 1954

Buchanan, James, M.: The Reason of Rules: Constitutional Political Economy, 1985.

Buchanan, James, M.: An Economic Theory of Clubs, Economica, 1965/32,1.

Buchanan, James, M.: Public Choice : The Origins and Development of a Research Program, Center for study of Public Choice- George Mason University, 2003.

Calabresi, Guido: The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis, 1970.

Calabresi, Guido & Douglas Melamed: Property Rules, Liability Rules, and Inalienability: One View of the Cathedral. Harvard Law Review 85: 1029-1128, 1972.

Cialdini, Robert: Influence: The Psychology of Persuasion,2007.

Coase, Ronald : The Nature of the Firm., Economica 4: 386-405, 1937.

Coase, Ronald : The Problem of Social Cost. *Journal of Law & Economics* 3:1-44, 1960.

Corrigan, Peter: *The Sociology of Consumption*, London 1997.

DellaVigna, Stefano: *Psychology and Economics: Evidence from the Field*, *JEL* 2009/47,315.

Dworkin, Ronald: *Justice for Hedgehogs*,2013

Genesove, David: Adverse Selection in the Wholesale Used Car Market, *The Journal of Political Economy*, Vol. 101, No. 4. 644-665, 1993.

Glaeser, Edward: Paternalism and Psychology, *University of Chicago Law Review*, Vol.73, pp 133-156.

Elster, Jon: *Ulysses and the Sirens- Studies in Rationality and Irrationality*, 1998.

Emons, Winand: The theory of Warranty Contracts, *J. Econ. Surv.* 1989/3,43.

Epstein, Richard: *Behavioral Economics: Human Errors and Market Conditions*, *U.Chi.L.Rev* 2006.

Evans, Jonathan: Dual-Processing Accounts of Reasoning, Judgment, and Social Cognition, *Annual Review of Psychology* 59 2008:255,78.

Festinger, Leon: *A Theory of Cognitive Dissonance*, 1957.

Hausman, Daniel/ Welch, Brynn: Debate: To Nudge or Not to Nudge, *J. Polit. Philos.* 2010/18.

Hayek, Friedrich: The Use of Knowledge in Society, *Am. Econ. Rev.* 1945/35, 519.

Holmes, Oliver Wendell: *The Path of the Law*, *Harv. L.R.* 1897/10,462.

Jolls, Christine: *Behavioral Law and Economics*,: εν Diamond/Vartiainen (επιμ.), *Behavioral Economics and its Applications*, 2007.

Jolls, Christine/Sunstein, Cass/Thaler Richard: *A Behavioral Approach to Law and Economics*, *Stan.L. REV.* 1998/50,1471.

Kalliris, Konstantinos: *Autonomy, Well Being and the Law (PhD Thesis, University of Oxford)*, 2011

Kahneman, Daniel: Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics, *Am.Econ.Rev.* 2003/93, 1449.

Kahneman, Daniel: A Perspective of Judgment and Choice – Mapping Bounded Rationality, *Am. Psychol.* 2003/58,697.

Kahneman, Daniel: *Thinking fast and Slow*,2013.

Kahneman, Daniel/Trevisky, Amos: *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*, 1979.

Kahneman, Daniel/Trevisky, Amos: On the Psychology of Prediction, *Psychol. Rev.* 1973/80, 237.

Kahneman, Daniel/Trevisky, Amos: Judgment under uncertainty: Heuristics and Biases, *Science, New Series*, Vol. 27, 1974, pp. 1124-1131.

Karampatzos, Antonis: Private Law, Nudging and Behavioural Economic Analysis - The Mandated-Choice Model", εκδ. Routledge (σειρά: Markets and the Law), 2020.

Kelman, Mark: Behavioral Economics as Part of a Rhetorical Duet: A Response to Jolls, Sunstein, and Thaler, *Stan. L.Rev.* 1998/50, 1577.

Klein, Gary: Sources of Power, 1999.

Knetsh, Jack: The Endowment Effect and Evidence of Nonreversible Indifference Curves, *American Economic Review* 79, 1989 pp.1277-84.

Levitt, Steven/Dubner, Stephen: Freakonomics- A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything, 2009.

Levitt, Steven: Understanding Why Crime Fell in the 1990s: Four Factors that Explain the Decline and Six that Do Not. *Journal of Economic Perspectives* 18: 163 – 190, 2004.

Locke, William H.: Representations, Warranties and “As Is” Disclaimers, 2008.

Mill, John Stuart: On Liberty and other Essays, Oxford World’s Classics, 1998.

Mitchell, Gregory: Libertarian Paternalism is an Oxymoron, *Nw.U.L.R.* 2005/99, 1245.

Mitchell, Gregory: Alternative Behavioral Law and Economics, εν: Zamir/Teichman (εκδ.), *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014.

Nelson, Philip: Information and Consumer Behavior, *J.Polit. Econ.* 1970/78.

Olson, M.: The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, 1971.

Peltzman, Sam: An Evaluation of Consumer Protection Legislation: The 1962 Drug Amendments. *Journal of Political Economy* 81: 1049-1091, 1973.

Peltzman, Sam: The Effects of Automobile Safety Regulation. *Journal of Political Economy* 83: 677-726, 1975.

Pigou, Arthur: *The Economics of Welfare* (1920), Palgrave Macmillan 2013

Plott, Charles & Zeiler, Kathryn: The Willingness to Pay- Willingness to Accept Gap, the “Endowment Effect”, Subject Misconceptions, and Experimental Procedures for Eliciting Valuations, *American Economic Review* 95, 2005 pp.530-45.

Posner, Richard A.: *Economic Analysis of Law*, 8^η εκδ. 2010.